

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ДЕМБІЦЬКА Вікторія Валеріївна

Взаємодоповнення гендерних настановлень і внутрішніх установок в онтогенезі особистості / The complementarities of gender and internal attitudes in the ontogeny of an individual

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія
Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи ПСм-21
В.В. Дембіцька

Науковий керівник:
д.психол.н., професор
А.В. Фурман

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ І ВНУТРІШНІХ УСТАНОВОК	8
1.1. Категорійно-понятійний аналіз піднятої проблематики.....	8
1.2. Аналіз наукових підходів до вивчення гендерних настановлень та внутрішніх установок.....	13
1.3. Особливості впливу гендерних настановлень та формування внутрішніх установок в онтогенезі особистості.....	19
Висновок до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ І ВНУТРІШНІХ УСТАНОВОК В ОНТОГЕНЕЗІ ОСОБИСТОСІ	30
2.1. Психологічна сутність та структурно-функціональні аспекти гендеру як складного соціокультурного конструкту	30
2.2. Гендерні сценарії поведінки, як соціальний інститут гендеру.....	36
2.3. Феномен гендерно-статевої ідентичності з точки зору різних психосоціальних теорій та когнітивна парадигма.....	42
Висновок до розділу 2	49
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ТА ВНУТРІШНІХ УСТАНОВОК ОСОБИСТОСІ	51
3.1. Систематика методів і методик спрямованих на діагностику впливу гендерних настановлень та внутрішніх установок	51
3.2. Організація, засоби фіксації результатів і процедури проведення психодіагностичного обстеження за методикою «Розподіл ролей в сім'ї», та опитувальником «Я - чоловік / жінка ...»	55

3.3. Кількісний аналіз та якісна інтерпретація отриманих результатів емпіричного дослідження.....	58
Висновок до розділу 3	69
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасне суспільство – суспільство глобальних трансформаційних процесів і таких же глобальних загальнолюдських проблем: паливно-енергетичної, екологічної, демографічної, соціокультурної, антропологічної та ін. Серед цих важливих проблемних напрямків окремо виділяється тема змін гендерної культури і гендерних стереотипів. Україна, обравши демократичний шлях розвитку, спрямовує свою законодавчу діяльність на встановлення рівних гендерних відносин в усіх сферах суспільного життя. Однак, основною проблемою тут залишається декларативність та формалізм законодавчих положень. Крім того, не можна ігнорувати стійких гендерних стереотипів масової свідомості та практики гендерної соціалізації, що відтворюють історично сформований нерівноправний розподіл соціальних ролей чоловіків і жінок. При цьому, гендерна нерівність знаходить своє відтворення і підкріплення, першочергово, у процесі соціалізації особи, в результаті чого традиційні гендерні стереотипи не тільки відтворюються, а й передаються від покоління до покоління. Незважаючи на те, що багато сучасних соціальних стандартів, норм і цінностей стають більш гнучкими, сила гендерних установок – дотепер є однією з головних їхніх характеристик; суспільство в більшій своїй частині непохитно відтворює стереотипи минулого. У зв'язку із цим проблематика дослідження тиску гендерних настановлень є доволі актуальною.

Відповідність індивідуальної поведінки гендерною роллю є важливою умовою успішної адаптації людини до соціуму. Гендерна установка, як готовність слідувати певній ролі, виконує інструментальну і егозахисну функцію, а також функції вираження цінностей і організації знань. Установки чоловіків і жінок щодо розподілу сімейних і професійних ролей між статями часто бувають стереотипними, засвоєними в процесі гендерної соціалізації з таких джерел, як сім'я, значущі люди, однолітки, заклади освіти, ЗМІ, інтернет і т. д.

Складність проблеми полягає у необхідності одночасного функціонування особистості в системі гендерних настанов та поза нею. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, статево-рольові настановлення є необхідною умовою збереження людства (виконання ролей матері та батька), а, з іншого, суспільство диктує такі вимоги до особистості чоловіка та жінки, що моделі виключно маскуліності чи фемінності стають недостатніми для гармонійно-ефективного функціонування в соціумі.

Проблематика впливу гендерних настановлень та формування гендерних установок висвітлена у роботах багатьох відомих вітчизняних і зарубіжних філософів (І.С. Кон, Н. Чухим, С. Жерьобкін, О. Забужко, Т. Гундорова, О. Гомілко, Дж. Флекс, Р. Брайдотті, Дж. Батлер, С. де Бовуар, Л. Ірігарей, К. Леві-Строс, Т. Парсонс, Дж. Ролз та ін.), психологів (С. Бем, К. Джеклін, А. Ерхард, Л. Кольберг, Е. Маккобі, Н. Лавриненко, Т. Гурко, Л.В. Малес, Р. Бернс, А. Маслоу, Дж. Стоккард, Е. Еріксон, Х. Айзенк, М. Цукерман, З. Фройд, Б. Скіннер, В.В. Знаков, В.А. Лабунська, Н.І. Ловцова, Дж. Мані, М. Мід, Р. Столлер, Агеева В. І. Виртосу Т. Говорун, І. Казанцева, О. Кікінежді, Л. Кобелянська, Н. Куравська, Т. Марценюк, М. Скорик, О. Щотка, А.В. Фурман та ін.), соціологів (Н. Смелзер, М. Арутюнян, Н.О. Ляшенко, О.А. Гузьман, Р. Столлер, С. Кем, Е. А. Здравомислова, А.А. Темкіна, Д. Лорбер та ін.), медиків (Д.М. Ісаєв, В.Ю. Каган, Г. Рубін, М. Мід, В.І. Волков, В.І. Строна, М.А. Гуревич, Л.В. Архипова та ін.) і педагогів (М.Х. Мелтсас, Я.Л. Коломинський, М. Фуко, І. Гофман, П. Бергер, Т. Лукман, О.А. Луценко, та ін.). Відтак проблематику гендеру можна вважати поліаспектною та міждисциплінарною.

Мета дослідження – дослідити особливості взаємодоповнення гендерних настановлень і внутрішніх установок в онтогенезі особистості.

Об'єктом вивчення є гендерні настановлення і внутрішні установки як засоби формування гендерної ідентичності особистості.

Предмет дослідження: особливості взаємодоповнення гендерних настановлень і внутрішніх установок та їх вплив на життєвий сценарій особистості.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення **таких завдань:**

1. Здійснити теоретичний аналіз категорійно-понятійного поля піднятої проблематики та основних наукових підходів до вивчення гендерних настановлень та внутрішніх установок.

2. Дослідити особливості впливу гендерних настановлень та формування внутрішніх установок в онтогенезі особистості.

3. Проаналізувати психологічну сутність та структурно-функціональні аспекти гендеру як складного соціокультурного конструкту

4. Охарактеризувати феномен гендерно-статевої ідентичності з точки зору різних психосоціальних теорій та когнітивну парадигму.

5. Систематизувати методи і методики, які спрямовані на діагностику впливу гендерних настановлень та внутрішніх установок.

6. Здійснити кількісний аналіз та якісну інтерпретацію отриманих результатів емпіричного дослідження.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження:** метод аналізу для визначення особливостей функціонування гендеру та прояву гендерних установок, під дією гендерних настановлень; порівняльний аналіз наукових підходів до вивчення гендерних настановлень та внутрішніх установок; метод теоретичного синтезу для формування множини елементів та аспектів гендеру; описовий аналіз для пояснення особливостей гендерних настановлень та їх функціонування; індукція для дослідження окремих характеристик та понять гендерних особливостей, гендерних настановлень і внутрішніх установок; узагальнення – формулювання загальних висновків; метод дедукції для дослідження загальних рис гендерних стереотипів, установок та їх проявів в онтогенезі особистості; систематика методів та методик для діагностики впливу гендерних настановлень та внутрішніх установок. Також у процесі дослідження застосовано низку

психодіагностичних методик, а саме: опитувальник «Я -чоловік / жінка ...» (автор Л. Н. Ожигова) та методику «Розподіл ролей в сім'ї», розроблена Ю. Є. Альшиною, Л. Я. Гозманом і Е. М. Дубовським.

Практичне значення полягає у створенні основ для більш точної і обґрунтованої психологічної роботи з особистістю, що знаходиться в кризі реалізації і гендерної ідентичності. Метою такої роботи стає не типологізація, корекція або нормативізація особистості, а психологічна підтримка цілісності, посилення активності, адаптація і самореалізація особистості в постійно мінливих соціокультурних умовах.

Виявленні і описані структурно-динамічні характеристики і смислові механізми реалізації гендерної ідентичності особистості створюють умови для переведення отриманих наукових результатів в практику психологічного консультування і визначають формування нового виду психологічної послуги-орієнтування особистості в сфері гендерних відносин і можливостей реалізації своєї гендерної ідентичності, який не тотожний гендерній освіті, корекції і терапії особистості.

Розроблений комплекс психодіагностичних процедур оптимізує вивчення конкретних параметрів гендерної ідентичності, внутрішніх протиріч особистості і може бути застосований в спеціалізованих організаціях, що займаються гендерною освітою, соціально-психологічною підтримкою особистості (кризові центри. Профільні і інноваційні освітні установи-школи і вузи, громадські організації, центри психологічного консультування і різні органи соціального захисту населення).

Структура бакалаврської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (71) найменування та 2 додатків. Обсяг основного тексту – 71 сторінка. Загальний обсяг роботи – 83 сторінок. У роботі подано 6 таблиць та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ І ВНУТРІШНІХ УСТАНОВОК

1.1. Категорійно-понятійний аналіз піднятої проблематики

Поділ людей на чоловіків і жінок є центральною установкою сприйняття нами відмінностей, наявних у психіці та поведінці людини. Багато хто вважає, що ці відмінності пов'язані з генетичними, анатомічними і фізіологічними особливостями чоловічого і жіночого організму. Ідея протилежності чоловічого і жіночого начала зустрічається в міфах і традиціях усіх відомих суспільств.

Вона закріплена в різноманітних соціальних інститутах (таких, як сім'я, армія, навчальні установи, право).

Але факт тілесної неподібності чоловіків і жінок ще не говорить про те, що саме звідси походять всі відмінності між ними. Адже крім конституціонального боку ці відмінності мають соціокультурний контекст: вони відображають те, що в даний час і в даному суспільстві вважається властивим чоловікові, а що – жінці [40].

Останнім часом в науці прийнято чітко розмежовувати конституціональні і соціокультурні аспекти в розрізненні чоловічого і жіночого, пов'язуючи їх з поняттями статі і гендеру. Виникнення поняття «гендер» відноситься до 70-х років ХХ століття, коли стали активно розроблятися жіночі дослідження.

Розмежування понять «стать» і «гендер» історично належить психологу Р. Стіллеру, який вперше заговорив про гендерну ідентичність як про щось відмінне від власне поняття статі [52]. Термін «стать» описує біологічні відмінності між людьми, що визначаються генетичними особливостями будови клітин, анатомо-фізіологічними характеристиками і дітородними функціями. Термін «гендер» вказує на соціальний статус і соціально-психологічні

характеристики особистості, які пов'язані з статтю і сексуальністю, але виникають у взаємодії з іншими людьми. Тобто гендер – це свого роду соціальна стать [19].

Поняття «гендер» викликає безліч суперечок і трактується авторами по-різному (табл. 1.1). Таким чином, стать – це біологічний статус особистості, а гендер – соціально-психологічний статус, формування якого перебуває під впливом різноманітних соціокультурних чинників. Представники так званої « нової психології статі » (J. Stockard, M. Johnson & Maccoby, 1990; S. Bem, 1993) стверджують, що стать біологічна, вроджена, лише допомагає визначити потенційну поведінку людини, а головною, значущою є стать психологічна, соціальна, яка засвоюється прижиттєво [3].

Таблиця 1.1

Уявлення про сутнісний зміст поняття «гендер» в психологічній науці

№	Автор	Визначення поняття «гендер»
1	О.А. Вороніна	Складний соціокультурний процес формування (конструювання) суспільством відмінностей у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках і сам результат - соціальний конструкт гендеру.
2	Ш. Берн	Соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої дається визначення поняттям «чоловіча психологія», «жіноча психологія», «чоловік», «жінка».
3	Е. Гідденс	Якщо стать має відношення до фізичних, тілесних відмінностей між чоловіком і жінкою, то поняття «гендер» зачіпає їх психологічні, соціальні і культурні особливості.

Продовження таблиці 1.1

4	І.С. Клецина	Соціальний статус і соціально-психологічні характеристики особистості, які пов'язані з статтю і сексуальністю, але виникають у взаємодії з іншими людьми.
5	Д. Майерс	Одна з базових характеристик особистості, що обумовлюють психологічний і соціальний розвиток людини, яка визначається біологічною статтю, гендерними стереотипами, гендерними нормами і гендерною ідентичністю.
6	Дж. Скотт	Елемент соціальних відносин, заснований на сприйнятих відмінностях між статями.
7	Р. Гейл	Комплекс угод, що регулює біологічну стать як предмет суспільної діяльності.
8	Ю. Батлер	Перформація ідентичності в даний момент у даного суб'єкта під впливом певних соціальних стереотипів.

У психології чітко виділяються дві різноспрямовані позиції щодо першопричини гендерних відмінностей. Одні автори підкреслюють визначальну роль в становленні цих відмінностей біологічного фактора [68].

Прихильники біологічної детермінації гендерних відмінностей вважають, що психологічні відмінності чоловіків і жінок є не що інше, як продовження відмінностей біологічних. Фундаментом розвитку майбутніх чоловіка і жінки служать генетично закладені передумови, на основі яких формується гендер, а соціальний фактор є другорядним. Внесок біологічних складових підтверджують зарубіжні роботи про взаємозв'язок індивідуальних особливостей гормонального фону і ефективності вирішення просторових задач, про велику розвиненість мозолистого тіла (що відповідає за зв'язок між

півкулями) в мозку у жінок. Вітчизняні вчені також виявили відмінності в мозковій організації різних психічних функцій у дівчаток (жінок) і хлопчиків (чоловіків).

Отже, найбільш оптимальне визначенню гендеру є : «Гендер-соціальна стать, що визначає поведінку людини в суспільстві і те, як ця поведінка сприймається» [43].

Гендерна «нормативна» система працює за допомогою ряду установок – стандартних моделей поведінки, які виходять з відповідного тлумачення понять «чоловіче» і «жіноче». Важливим є розуміння того, що ж включає в себе визначення «установка».

Гендерні установки розглядаються як різновид соціальних установок, що визначають ставлення до людини як до представника жіночої або чоловічої статі, стандарти поведінки жінок і чоловіків, а також стандарти поведінки по відношенню до них, підтримують існуючу гендерну ієрархію або не відповідають їй [70].

Досить важко відмежувати такі поняття, як «гендерна установка» і «гендерний стереотип». Стереотип розглядається як різновид соціальної установки, який включає когнітивний, афективний і поведінковий компонент; як соціальна установка зі збідненим когнітивним компонентом; як «концентрована» соціальна установка. Також стереотип розглядають як когнітивний компонент соціальної установки.

Гендерні стереотипи відіграють вагомую роль у становленні особистості, адже вони визначають напрямок соціалізації, та й в загальному чинять значний вплив на сам процес соціалізації дитини [54].

Гендерні установки характеризуються узагальненими знаннями про специфіку гендерної ролі, емоційним ставленням (прийняттям або неприйняттям) моделями і формами поведінки в рамках цієї ролі і готовністю до прояву поведінки, що відповідає цій ролі. Отож, для розуміння піднятої проблеми, необхідно дати визначення поняттю «гендерна роль». Гендерні ролі — зразки поведінки чоловіків і жінок, які ґрунтуються на традиційних

очікуваннях (експектації), виражаються в діянні. На рівні культури вони існують у контексті певної системи статевої символіки та стереотипів маскулінності та фемінності. Гендерні ролі взаємопов'язані з певною нормативною системою, яку індивід опановує і відображає у своїй свідомості та поведінці.

Гендерна ідентифікація людини відбувається в процесі гендерно-рольової соціалізації, коли особистість навчається того, що є соціально важливим для чоловіків і для жінок [53].

Гендерна ідентичність характеризується як така, що відзначається усвідомленням статево-рольових культурних еталонів і настановлень, прийняттям традиційних чи егалітарних моделей поведінки, формуванням его-структур у континуумі маскулінності-фемінності, репрезентацією індивідуального досвіду самовизначення у системі само– та взаємооцінних ставлень, ступенем збалансованості реального та ідеального гендерного Я. Гендерна ідентичність виступає в ракурсі мотиваційно-ціннісних диспозицій особистості як відповідний віку симптомокомплекс маскулінно-фемінних властивостей у просторово-часовому вимірі [18].

Отже, у контексті гендера визначається сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, які характеризують статус чоловіка і жінки у певному суспільстві, описуються нормативні психологічні якості, поведінка тощо. Водночас визначення гендеру як соціальної статі все ж не вважається стійким та обговорюється точка зору стосовно створення гендеру чоловіками і жінками – компетентними членами суспільства, що передбачає комплекс соціально-контрольованих дій, метою яких є вираження чоловічої або жіночої природи. У багатовимірній моделі ідентичності (E.S. Abes, S.R. Jones) гендер є одним із її вимірів (окрім раси, сексуальної орієнтації, релігійних переконань, приналежності до певної культури і соціального класу) [50].

1.2. Аналіз наукових підходів до вивчення гендерних настановлень та внутрішніх установок

В еволюції поняття «гендер» (від жіночих досліджень до власне гендерних) можна виділити три етапи:

1. «Алармистський» — характеризується андроцентричним відхиленням у суспільних науках, критикою розуміння соціальних теорій із маскуліної точки зору, дефектністю традиційної епістемології.

2. «Феміністської концептуалізації» — сприяв виникненню та закріпленню орієнтації у теорії та практиці фемінізму [36].

3. «Постфеміністський» — характеризується організацією одночасно чоловічих та жіночих студій, внаслідок чого основу гендерного підходу становлять дві статі, їх взаємовідносини, взаємозв'язок та взаємодетермінації з соціальними системами різних рівнів.

У свою чергу О.Вороніна підтримує теорію, за якою поняття «гендер» у 1968 р. уперше було введене в науковий обіг психологом Робертом Столлером, а не феміністками. Досліджуючи психологію гермафродитів та транссексуалів у Каліфорнійському університеті, він довів, що набагато легшою є хірургічна зміна статі, аніж психологічна — зміна гендерної ідентичності.

Українські дослідники О.Гомілко та М.Свідло вважають, що поняття «sex» (біологічна стать, котра визначає біологічні відмінності між чоловіком і жінкою – генетичні, гормональні та анатомічні) та «gender» (своєрідна «соціостать», соціальна конструкція, що позначає особливості соціальних стратегій) дають можливість провести так звану горизонтальну соціостатеву стратифікацію суспільства, на відміну від стратифікацій вертикальних — станової, класової та ін. На їхню думку, становлення поняття «гендер» пройшло три етапи і відображає певні зміни та відповідні їм інтерпретації щодо природи статі [59].

Американський антрополог Маргарет Мід майже сорок років вивчала примітивні народи басейну Тихого океану. У 1935 році вона опублікувала

результати своїх досліджень, де описала способи чоловічої та жіночої поведінки, а також обґрунтувала їх залежність від принципів певної культури.

М.Мід розглядає стать як природну характеристику людини, а гендер — як результат формування соціокультурної характеристики. Це була перша спроба розмежування статі та тендеру [40].

Другий етап становлення гендеру пов'язаний із діяльністю Симони де Бовуар. У своїй праці «Друга стать» вона сформулювала основні підстави фемінізму. На її думку, бути жінкою — це не лише належати до певної біологічної категорії людей, а й бути причетною до конкретної соціопсихічної реальності — жіночності. Жінка сприймається чоловіком як істота, співвіднесена з ним, але «інша». І саме чоловіки винні в тому, що жінка змушена бути «другою статтю». Для розкриття соціальної дискримінації жінки [42].

Третій етап становлення гендера пов'язаний із фокусуванням на ньому уваги гуманітаріїв та визнанням його однією з найважливіших категорій для аналізу владних структур, організації культурних та соціальних інститутів, моделей ідеологічного контролю в сучасному соціумі. Цікавою також є позиція структураліста Фуко, наукові роботи якого є дуже популярними серед закордонних дослідників гендеру. Вони несуть теоретичну альтернативу феміністичним концепціям гендеру, для нього стать є таємничістю [49].

Як зазначає І.Мунтян, гендер як базова наукова категорія, що є однією з основних у сучасній зарубіжній соціально-культурній теорії, має чотири основних обґрунтування [49]:

- руйнує стереотип про причинну залежність між біологічною природою та певними соціальними ролями;
- розкриває взаємозв'язок внутрішньо культурних контекстів та форм суспільної організації зі структурою відносин статей;
- описує як факт залежність системи відмінностей статей від владних систем;

- обґрунтовує нагальну потребу здійснення аналізу самого процесу диференціації статей.

Історія зародження категорії «гендер» бере свій початок з часів Античності, коли відбувається формування патріархальної традиції, що склала основу філософського принципу фаллоцентризму, суть якого полягає в символічній асоціації чоловічого з «раціональним», а жіночого з «емоційним»; чоловіче розуміється як активна, детермінуюча форма, а жіноче як пасивна, хаотична матерія. Давньогрецьким мислителем, який висловив свій погляд на соціальне призначення чоловіка і жінки, був Платон Афіський (427-347 рр. до н.е.). Він виступав за рівноправність статей, вважаючи, що в ідеальній державі обидві статі повинні бути добре розвинені [49].

В середні віки посилюється дуалізм маскулінного і фемінного, формуються культурно-символічні уявлення про становище чоловіка і жінки в суспільстві. У Новий час затверджується маскулінна теорія пізнання, в якій відчуження від природи стає позитивною епістемологічною цінністю, а принципи нової науки веде до придушення всього фемінного [69].

Тільки в епоху Просвітництва постає завдання не придушувати почуття, а управляти ними за допомогою розуму. Відповідно до поглядів французького просвітителя і демократа Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), чоловік за допомогою свого розуму здійснює якийсь інтелектуальний шлях посилення в собі істинної людської природи, що робить його по-справжньому моральною істотою.

Основоположник німецької класичної філософії І. Кант (1724-1804) вважає, що відмінність чоловічої і жіночої суб'єктивності визначається не особливостями жіночої чуттєвості, а відмінністю інтелектуальних позицій, тобто способом, яким чоловіки і жінки використовують свій розум [43].

Починаючи з XVIII ст. формуються нові підходи до оцінки принципу гендерної диференціації, виникають ідеї про те, що культурним ідеалом є возз'єднання маскулінного і фемінного, а соціальною нормою – рівноправність жінок і чоловіків у суспільстві. Філософські уявлення про рівноправність жінок і чоловіків розвиваються в навчаннях французьких утопічних соціалістів

А.Сен-Симона (1760-1825) і Ф.Фурье (1772-1837), а також економічному вченні К. Маркса (1818-1883) і Ф. Енгельса (1820-1895). Згідно марксистської теорії, гендерна стратифікація суспільства породжує соціальний антагонізм між жінками і чоловіками, усунення якого можливо не стільки подоланням класових відмінностей і «вертикальних» відносин власності, скільки подоланням «горизонтальних» відносин власності чоловіків на робочу силу жінок, маскулінної ідеології і патріархального принципу соціальної організації.

Теорії і концепції гендерної психології:

1. *Психоаналітична концепція гендеру [62].*

3. Фройд був основоположником психоаналізу, він стверджував, що психологічні відмінності статей залежать від того, яка у них будова їх статевих органів. Ролі статей від природи є взаємодоповнюючими, комплементарними, адже активну роль виконують чоловічі статеві органи, а пасивну – жіночі [17].

2. *Гуманістично-екзистенціальні теорії гендеру.*

Представники гуманістично-екзистенціального (від лат. *existo* — існую) підходу (Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл) акцентують увагу на тому, як важливо вільно виявляти Я незалежно від статевої належності, на самоактуалізації людини. Кожна людина, незалежно від статі, володіє здатністю до самовдосконалення, яка інколи може щезнути через зовнішні перепони – такої думки притримувалася гуманістична психологія.

3. *Теорії гештальтпсихології про гендер.*

Представники цієї психологічної школи К. Коффка, Ф. Перлз, П. Гудман, Дж. Рейнуотер та інші стверджують, що свідомість людини – це певне цілісне «поле», одиницею аналізу якого виступає гештальт – цілісна структура відчуттів, переживань, яку не можна зводити до простої арифметичної суми складових (від нім. *Gestalt* – цілісна форма, образ, фігура). Тобто важливіше є те, щоб людина усвідомлювала, як саме вона поводить себе, а не з яких причин вона діє саме так [48].

За гештальт-психологією, жінки, які жертвують собою заради дітей чи чоловіка, втрачають власне Я, його межі. У такої жінки назбируються

нереалізовані особисті потреби (їх називають незакритими гештальтами), тому що вона привикла жити за принципами «Я зобов'язана», «Це потрібно», «Необхідно», «Хто, як не я», тощо і припускається тим самим головної помилки, тому що перш за все необхідно, щоб власне життя було гармонійним і тоді така людина зможе сприяти гармонії буття та щастю інших. Психологічно важкого кроку від людини вимагає процес відновлення меж Я, самості, розкриття справжніх почуттів, необхідно подивитися в обличчя проблемі, якою б неприємною вона не була [67].

4. Біхевіористичні теорії про гендер.

Концепція оперантного наочіння Б. Скіннера і теорія соціального наочіння, розроблена А. Бандурою, серед багатьох біхевіористичних теорій, отримали найбільше визнання в останні десятиліття.

Так, Б. Скіннер визначив два основних типи поведінки: респондентну – як відповідь на знайомий стимул і оперантну, зумовлену і контрольовану результатом, який з неї випливає. У своїх роботах Б. Скіннер основну увагу зосереджує на оперантній поведінці. При оперантному наочінні організм діє на оточення, отримуючи результат, який впливає на імовірність того, що поведінка повториться.

Теорія статевої типізації У. Мішела також акцентує увагу на механізмові соціального підкріплення, як позитивного, так і негативного: соціальне оточення заохочує хлопчиків за маскулінну і засуджує за фемінну поведінку, а з дівчатками роблять навпаки [55].

5. Теорії когнітивного розвитку та гендерних схем.

У свою чергу, когнітивно-генетична теорія Л. Кольберга (1966) робить акцент на когнітивній стороні процесу статево-рольової соціалізації й особливо відзначаючи роль самосвідомості, й наголошує на активності самої дитини: перш за все у дитини починають формуватися уявлення про особливості поведінки хлопчика і дівчинки, про те, що означає бути чоловіком або жінкою, пізніше дитина ці уявлення засвоює і категоризує себе як хлопчик або дівчинка,

і аж тоді намагається виробити таку модель поведінки, яка б відповідала власним уявленням про свою статеву роль.

6. Теорія соціальних ролей.

Концепція Е. Іглі про механізм взаємодії біології і культури. Гендерні відмінності в культурі як результуюча біологічних впливів та особливостей соціалізації у дитинстві.

Теорія соціальних ролей стверджує, що гендерні відмінності є продуктами різних соціальних ролей, які прийнятні або неприйнятні певними моделями поведінки чоловіків і жінок. До неоднакового поводження чоловіків і жінок призводять різні ролі, які в свою чергу формують різноманітні навички та установки. На основі того, що чоловіків і жінок цікавлять різні справи, якими вони займаються, висновуємо, що вони є несхожими людьми [49].

7. Теорія природної взаємодоповнюваності статей.

Т. Парсонса та Р. Бейлса про засвоєння статевих ролей через механізми покарання та заохочення.

Р. Лінтоном, Т. Парсонсом, Дж. Мердоком та М. Комаровські (американські соціальні філософи та соціологи-теоретики) в середині ХХ століття розробили теорію соціального конструювання гендеру, яка базується на соціорольовій теорії. Вона робить акцент на соціальних ефектах розділення людей за статтю (а саме: на розподілі праці, нерівності у доступі до соціальних ресурсів, відмінностях у стратегіях поводження та способах мотивації й оцінок) через аналіз властивостей ролей, які виконують обидві статті у суспільстві.

Н. К. Радіна виділяє тенденції до спотворення методологічних основ гендерних досліджень. Серед них такі [59]:

1) підміна гендерної методології методологією біологічного детермінізму. Дана проблема зводиться до вищезначених протирічч між поняттями стать і гендер. Справа в тому, що становлення теорії гендеру є результатом взаємодії двох основних теорій: біологічного есенціалізму і соціального конструювання гендеру. Відомий дослідник гендерної

проблематики М. Кімел так роз'яснює суть цієї взаємодії: «Біологічні відмінності забезпечують сировину, з якої ми починаємо створювати наші ідентичності в рамках культури і суспільства». Теорія статевих ролей або біодетермінізм не може пояснити відмінності жінок і чоловіків чи різні визначення мужності і жіночності в різних ситуаціях без пояснення цих відмінностей відхиленнями від норм. Ще одна суттєва проблема цієї теорії в тому, що вона деполітизує гендер, не рахуючи його аспектом соціальної структури, а перетворюючи його в набір індивідуальних характеристик.

Зрештою, теорія статевих ролей не здатна зрозуміти динаміку соціальних змін, що стосуються чоловіків і жінок.

2) ототожнення гендерного підходу в дослідженнях з фемінізмом як рухом. Фактично дискусія між теоретиками гендеру і теоретиками фемінізму – це суперечка навколо дилеми рівності / відмінності. Теорія сексуальної відмінності, що лежить в основі фемінізму, наполягає на асиметрії чоловічого і жіночого. Гендер ж стверджує рівність чоловіків і жінок, розглядаючи жіночність і мужність не як щось обумовлене анатомією, біологією, психікою, не як щось вроджене, а як про-громадської конструкт [66].

1.3. Особливості впливу гендерних настановлень та формування внутрішніх установок в онтогенезі особистості

Кожна особистість розвивається як представник конкретної статі. Народжуючись на світ дівчинкою або хлопчиком, вони в процесі соціалізації засвоюють комплекс норм, правил, моделей поведінки, які наближають її до прийнятих в даному суспільстві зразкам фемінності або маскулінності, і крім того сприяють формуванню відповідному набору якостей індивіда. На основі цього, у дитини формуються гендерні характеристики [1].

Процес гендерної соціалізації починається з моменту народження дитини, складаючи найбільш стійку, але змінюючу з віком стрижневу структуру його самосвідомості.

Провідними інститутами гендерної соціалізації є сім'я (батьки, прабатьки, сіблінги), однолітки, школа, засоби масової інформації.

Психологічні механізми гендерної соціалізації [46]:

- процес ідентифікації (психоаналітична теорія З. Фрейда, А. Фрейд, Дж. Боулбі і ін.);
- соціальні підкріплення (теорія соціального навчання і статевої типізації А. Бандури, В. Мішела);
- усвідомлення, розуміння гендерно-статевої ролі (теорія когнитивного розвитку Дж. Сметани і К. Летурно);
- соціальні очікування (нова психологія статі Р. Алперта, Л. Рау, Р. Сирса);
- гендерні схеми (теорія гендерної схеми С. Бем).

До соціально-психологічним механізмам гендерної соціалізації відносяться [70]:

- імпринтинг (закарбування) - фіксування людиною на рецепторному і підсвідомому рівнях особливостей, життєво важливих об'єктів, які впливають на людину, в основному в дитячому віці, проте і на більш пізніх вікових етапах також можливе відкладення будь-яких образів, відчуттів і т. п .;
- наслідування - слідування будь-якому прикладу, довільне, а найчастіше мимовільне засвоєння людиною соціального досвіду;
- екзистенціальний натиск - оволодіння мовою і неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки в процесі взаємодії зі значущими дорослими;
- ідентифікація (ототожнення) - процес неусвідомлюваного ототожнення людиною себе з іншою людиною, групою, зразком;
- рефлексія - процес самопізнання суб'єктом своїх внутрішніх психічних актів, станів, оцінка свого сприйняття дійсності,

прийняття або відкидання цінностей,
норм, правил, властивих різним соціальним інститутам.

Серед соціально-педагогічних механізмів гендерної соціалізації виділяють наступні [56]:

- традиційний (стихійний) як засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для його родини і найближчого оточення. Це засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою фіксації, некритичного сприйняття панівних стереотипів;
- інституційний як процес взаємодії людини з соціальними інститутами;
- стилізований, діючий в рамках певної субкультури. Під субкультурою розуміється комплекс морально-психологічних рис і поведінкових проявів;
- міжособистісний, обумовлений процесом взаємодії людини зі значущими людьми, в якості яких можуть виступати батьки, будь-які дорослі, друзі, однолітки своєї або протилежної статі та ін.

В процесі розвитку дитини, ідентифікації з об'єктами, відповідними його статі, формування його внутрішньо-психічних уявлень опосередковано середовищні фактори впливу культури, соціуму (рис.1.1).

Рис. 1.1. Фактори і механізми формування статевої ідентичності

Сім'я, її традиції, розподіл рольових позицій, цінності, взаємини відіграють особливу роль в житті дитини.

В. В. Абраменкова характеризує сім'ю як виховний інститут з соціально-психологічної точки зору: сім'я є відповідним історично сформованою соціальною групою, яка відповідає нормам і цінностям даного суспільства, що формується у спільній діяльності та характеризується сукупністю відносин подружжя між собою, батьків до дітей і дітей до батьків, а також дітей між собою, що виявляються в любові, прихильності, турботі та інтимності [20].

Соціальний стереотип (від гр. Stereos - твердий, typos - відбиток) - стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно-певний образ,

уявлення про соціальний об'єкт (група, людина, подія, явище), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду і уявлень, прийнятих у суспільстві [41].

Гендерні стереотипи супроводжують процес соціалізації. Найбільш поширені гендерні стереотипи засвоюються в дитинстві завдяки основним інститутам соціалізації. Гендерні стереотипи опосередковані соціокультурним впливом і обумовлені типовими характеристиками, що приписуються чоловікам чи жінкам [34].

Соціально-психологічними факторами, що сприяють формуванню і закріпленню стереотипів, є:

- соціокультурні традиції, які, інтеріоризуючись в процесі взаємодії дитини з навколишнім світом, впливають на її мотивацію, систему цінностей, ступінь впевненості в собі;
- поведінка батьків і педагогів, пов'язана з навіюванням дітям уявлень про стереотипні статеві ролі, про «чоловічу» і «жіночу» типи поведінки, про «чоловічі» і «жіночі» професії.

Особливу роль у формуванні гендерних стереотипів відіграють засоби масової інформації. Дослідження дитячої літератури і телевізійних передач показують, що найбільш важливою характеристикою образу жінки є її непомітність. Жінки значно рідше представлені в головних ролях фільмів, названих книг, їх діяльність менш цікава, соціально не винагороджується і частіше зводиться до допомоги герою-чоловікові. Долучаючись до вітчизняної культури, діти засвоюють необхідність поєднувати жіночу і професійну ролі. Роль жінки представлена як другорядна і несуча подвійне навантаження; чоловіча і професійна ролі представлені як рівнозначні [44].

Л. В. Попова відзначає, що в зарубіжних і вітчизняних шкільних підручниках хлопчики зображуються головними дійовими особами, сміливими, незалежними, здатними на ризик, дівчата - пасивними, другорядними персонажами, які очікували допомоги і підтримки.

У сучасному суспільстві панує така культурна метафора: «чоловіче» ототожнюється з силою, активністю, раціональністю, культурою, а «жіноче» зі слабкістю, пасивністю, емоційністю, природою. Подібна стереотипізація призводить до асиметрії життєвих шансів чоловіків і жінок, яка найвиразніше проявляється в сфері праці та зайнятості, сфері політики і управління державою. Як зазначає С.Г. Айвазова, традиційні стереотипи масової свідомості обмежують конкурентоспроможність жінки в сфері бізнесу, а також руйнівню впливають на сімейні відносини [29].

Згідно Т.Б. Рябовою, перенастроювання суспільної свідомості актуальна в зв'язку з наступними наслідками гендерної стереотипізації свідомості: людина буде прагнути репрезентувати себе в соціально прийнятній манері; невпевненість жінок у своїх можливостях може зростати внаслідок психологічного ефекту «самовиконуючого пророцтва»; чоловік, орієнтований на стереотип маскулінності, може відчувати стрес від невідповідності цього образу. Як помітно, зміст гендеру про просування рівноправності в свідомість мас спрямований на подолання проблем не тільки жіночої, але й чоловічої частини суспільства, закладаючи основи нового наукового напрямку, іменованого гендерологією. Метою гендерології є ліквідація антагонізму статі і забезпечення гармонії не тільки жіночої, але й чоловічої половини людства [54].

Дослідники з проблем маскулінності відзначають, що усвідомлення чоловіками своєї гендерної ідентичності і того, як вона впливає на їхнє життя, може стати першим кроком на шляху до досягнення гендерної рівності. Тому необхідно «... вивести гендерні проблеми з рамок чисто " жіночих справ " і визнати за ними статус проблем розвитку людського потенціалу та прав людини, що стосуються як жінок, так і чоловіків». На думку А.В. Ростової, гендер з такої точки зору постає як «основний соціокультурний фактор, який деконструє традиційну патріархальну систему з відповідними стереотипами» .

Соціальні установки - це налаштованість особистості на визначене ставлення до суспільства і інших людей [70].

Відповідно до типологічного підходу А.В. Фурмана та юнгіанського принципу кватерності, розглянемо структуру соціальної установки (рис. 1.2). Ф. Зімбардо та М. Ляйпе вказують на такі важливі ознаки установки, як інтенсивність позитивного чи негативного афекту, тобто говорять про силу якогось психологічного об'єкта, про її латентність або недоступність для прямого спостереження. Виходячи саме з цих ознак, установка вимірюється на підставі вербальних самозвітів опитуваних, котрі являють собою узагальнену оцінку особистістю власного відчуття схильності/несхильності до конкретного об'єкта [65].

Рис. 1.2. Структура соціальної установки за Ф. Зімбардо та М. Ляйпе

Аналізуючи теорію установки, що була запропонована Д. М. Узнадзе, О. Г. Асмолів виділяє в первинній установці два плани аналізу – онтологічний та методологічний. Методологічна сторона аналізу включає розгляд тих властивостей, якими наділяється установка, щоб виступити у якості опосередкованої ланки, що необхідна для вирішення завдання подолання постулату безпосередності. Онтологічний аспект містить ті реальні ознаки, якими і володіє явище, що було назване первинною установкою [63].

Д. М. Узнадзе під час опису вкладу потреби у виникнення установки відмічає: « Середовище саме по собі не дає суб'єкту ніякого стимулу дії, якщо він абсолютно позбавлений потреби, задоволення якої стало б можливим в умовах цього середовища. Середовище перетворюється в ситуацію тієї чи іншої нашої дії лише відповідно до того, якою ми володіємо потребою, встановлюючи з нею взаємовідносини» [61].

Доти, доки в середовищі не знайдені засоби задоволення потреби, потреба є «не індивідуалізованою», не наповненою, у суб'єкта немає установки. А це означає, що первинно суб'єкт ніколи не підступає до дійсності з уже готовою установкою, що склалася. «Установка виникає у нього в самому процесі впливу цієї дійсності і дає можливість переживати та здійснювати поведінку відповідно до неї» [35].

Установку створює не тільки потреба та не тільки об'єктивна ситуація, але й їх поєднання, тобто наявність актуальної потреби та об'єктивної ситуації. У теорії діяльності акт зустрічі потреби з її предметом розглядається як один з найважливіших моментів у становленні поведінки. Зустріч потреби з її предметом є акт надзвичайний, акт опредмечування потреби – «наповнення» її змістом, який черпається з навколишнього світу. Це й переводить потребу на психологічний рівень.

Згідно Д. М. Узнадзе зміст установки залежить від об'єктивного чинника, що викликає установку [61].

До «безпосередніх» установок відносяться установки практичної поведінки. У класі «опосередкованих» установок, що були сформовані в процесі свідомої психічної діяльності особистості, виділяються два види:

- індивідуальні установки (тобто установки, що виникли в процесі власної діяльності людини в плані об'єктивації);
- установки, о опосередковані чужою об'єктивацією (це установки, що виникли в минулому у багатьох обдарованих особистостей та перейшли потім в надбання людей у вигляді готових формул, аксіом, які не вимагають більш безпосередньої участі процесів об'єктивації) [64].

Гендерні установки можна розглядати як різновид соціальних установок. Значимість гендерних установок особливо велика в системі аналізу гендерних відносин на міжособистісному рівні. Гендерні установки визначають зміст рольової поведінки індивідів різної статі (наприклад, на етапі знайомства і розвитку емоційних відносин між чоловіком і жінкою, в процесі розподілу

домашніх обов'язків між чоловіком і дружиною, в ситуації взаємодії батька та матері з дітьми та ін.) [45].

Структура гендерних установок включає в себе три компоненти: когнітивний - усвідомлення змісту гендерної ролі; афективний - емоційне ставлення до загальноприйнятих вимог рольової поведінки; конативний, що виконує функцію регуляції поведінки в рамках гендерної ролі.

Гендерні установки виконують такі функції: інструментальну (приспосувальну, адаптивну), егозахисну, функцію вираження цінностей і функцію організації знань. Гендерні установки формують поведінку відповідно до загальноприйнятих уявлень про маскуліність і фемініність поведінки, дозволяють адаптуватися до соціуму, уникнути осуду і заслужити схвалення [12].

І. С. Клецина виділяє наступні складові процесу формування гендерної установки: для формування гендерної установки потрібні знання про систему соціальних норм, правил і очікувань щодо чоловічої і жіночої статевої поведінки; отримані знання повинні бути співвіднесені зі знанням про власну статево-ідентичність; знання повинні інтеріоризувати згідно з відповідною статевою приналежністю суб'єкта; гендерна установка повинна закріпитися на рівні свідомості суб'єкта, який знає про те, як себе вести в рамках своєї гендерної ролі, прийнятої моделі рольової поведінки, і готовий демонструвати відповідну поведінку [37].

Початок формування гендерних установок пов'язано з усвідомленням дитиною своєї статевої приналежності і незворотності цієї властивості як результату статевої типізації (табл..2.1).

Таблиця 2.1

Співвідношення видів гендерних відносин та гендерних характеристик

№	Рівні аналізу гендерних відносин	Вид гендерних відносин	Суб'єктивні детермінанти гендерних відносин
1.	Макрорівень: відносини типу «групи чоловіків і жінок - держава»	Суспільні	Гендерні уявлення
2.	Мезорівень: відносини типу «група -	Міжгрупові	Гендерні стереотипи

	група» (відносини між групами чоловіків і жінок)		
3.	Мікрорівень: відносини типу «особистість-особистість» (міжособистісні відносини між представниками різної статі)	Міжособистісні	Гендерні установки
4.	Внутріособистісний рівень: відносини типу «Я як індивідуальність - Я як представник гендерної групи»	Самоствлення	Гендерна ідентичність

Механізмами формування гендерних установок у світі різних теорій є позитивні і негативні підкріплення, спостереження, наслідування (теорія соціального навчання); підтримання відповідності між когнітивними компонентами (теорія когнітивного розвитку); особистісно значуща взаємодія з людьми з найближчого оточення (структурний підхід) [45].

Виділяють два типи гендерних установок: традиційні і егалітарні. В системі традиційних установок ролі чоловіків і жінок в міжособистісному взаємодії строго диференційовані.

Егалітарні установки не передбачають суворого поділу ролей, в міжстатевих стосунках, вони орієнтують людей на подібні моделі поведінки [60].

Стереотипні міжособистісні очікування, згідно рольової теорії, ефективні тому, що підпорядкування їм винагороджується, а відхід від них карається іншими людьми. Соціальний вимір ролей, з точки зору Р. Коннела, детермінується вибором на користь збереження існуючих звичаїв.

Гендерні установки відображають узагальнені знання про специфіку гендерної ролі, емоційне ставлення (прийняття або неприйняття моделей і форм поведінки в рамках цієї ролі) і готовність до демонстрації поведінки, відповідно їй [69].

Висновок до розділу 1

Отже, найбільш оптимальне визначенню гендеру є : «Гендер- соціальна стать, що визначає поведінку людини в суспільстві і те, як ця поведінка сприймається».

Гендерна «нормативна» система працює за допомогою ряду установок – стандартних моделей поведінки, які виходять з відповідного тлумачення понять «чоловіче» і «жіноче». Важливим є розуміння того, що ж включає в себе визначення «установка».

В еволюції поняття «гендер» (від жіночих досліджень до власне гендерних) можна виділити три етапи:

1. «Алармистський»
2. «Феміністської концептуалізації»
3. «Постфеміністський»

Провідними інститутами гендерної соціалізації є сім'я (батьки, прабатьки, сіблінги), однолітки, школа, засоби масової інформації.

Психологічні механізми гендерної соціалізації:

- процес ідентифікації;
- соціальні підкріплення;
- усвідомлення, розуміння гендерно-статевої ролі;
- соціальні очікування;
- гендерні схеми.

Соціальний стереотип (від гр. Stereos - твердий, typos - відбиток) - стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно-певний образ, уявлення про соціальний об'єкт (група, людина, подія, явище), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду і уявлень, прийнятих у суспільстві.

Гендерні стереотипи супроводжують процес соціалізації. Гендерні установки можна розглядати як різновид соціальних установок. Значимість гендерних установок особливо велика в системі аналізу гендерних відносин на

міжособистісному рівні. Гендерні установки визначають зміст рольової поведінки індивідів різної статі.

Початок формування гендерних установок пов'язано з усвідомленням дитиною своєї статевої приналежності і незворотності цієї властивості як результату статевої типізації.

Механізмами формування гендерних установок у світі різних теорій є позитивні і негативні підкріплення, спостереження, наслідування (теорія соціального навчання); підтримання відповідності між когнітивними компонентами (теорія когнітивного розвитку); особистісно значуща взаємодія з людьми з найближчого оточення (структурний підхід) [32].

У контексті гендера визначається сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, які характеризують статус чоловіка і жінки у певному суспільстві, описуються нормативні психологічні якості, поведінка тощо [28].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ І ВНУТРІШНІХ УСТАНОВОК В ОНТОГЕНЕЗИ ОСОБИСТОСІ

2.1. Психологічна сутність та структурно-функціональні аспекти гендеру як складного соціокультурного конструкту

Гендер - одна з базових характеристик особистості, що обумовлюють психологічний і соціальний розвиток людини.

В даний час категорія гендеру, вперше введена в 1968 р Р. Стіллером, має принципові відмінності від поняття статі як сукупності морфологічних і фізіологічних особливостей організму, що забезпечують статеве розмноження. Гендер виступає в якості наступних значень [9]:

а) гендер - соціальний статус, який визначає індивідуальні можливості в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сексуальності, сімейної ролі і репродуктивної поведінки (Goffman, 1976);

б) гендер - сукупність поведінкових характеристик і ролей, що визначають особистий, соціальний і правовий статус чоловіка чи жінки в певному суспільстві (Money, 1965);

в) гендер - організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, не тільки характеризує їх міжособистісне спілкування або взаємодію в сім'ї, а й визначає їх соціальні відносини в основних інститутах суспільства, наприклад, в соціальних класах, в ієрархіях великих організацій і при формуванні структури зайнятості.

Гендер не тільки впливає на уявлення людини про себе, а й вчить його діяти певним чином. Тому і виникло поняття «гендерні ролі», під якими розуміються «установки і види діяльності, які суспільство пов'язує з тою чи іншою статтю». В цьому відношенні правомірне таке тлумачення поняття «гендер»: «Гендер називають риси особистості і соціальні позиції, що розглядаються членами суспільства як жіночі і чоловічі. Таким чином, гендер є одним з вимірів соціальної організації, що визначає наші відносини з оточуючими і уявлення про себе. Не менш важливо і те, що гендер передбачає ієрархію, що ділить чоловіків і жінок на різні категорії щодо влади, багатства та інших ресурсів. Тому соціологи говорять про гендерну стратифікацію, або нерівний розподіл матеріальних благ, влади і привілеїв між чоловіками і жінками [53].

За традицією різницю в соціальному становищі жінок і чоловіків, нерівність їх прав пояснюють біологічними причинами. Але аналіз історичних, етнографічних і культурних фактів показує, що головними в протиставленні ролей жінки і чоловіки є соціальні причини. Саме ці соціальні і культурні норми і є об'єктом гендерних досліджень. У гендерних дослідженнях розглядаються питання: чому суспільство по-різному ставляться до жінок і чоловіків, чому вони мають нерівні можливості для самореалізації в суспільній

(політика, освіта, інші професії, культурне життя) і приватній (ведення домашнього господарства, виховання дітей, сексуальність тощо .) сферах, хоча у всіх міжнародних документах за людьми визнані рівні права [31].

Багатокомпонентна структура гендера визначається чотирма групами характеристик: біологічна стать, гендерні стереотипи, гендерні ролі та гендерна ідентичність.

Дж. Хопкінс ввів поняття гендерної ідентичності для опису внутрішнього стану особистості з точки зору відчуття себе чоловіком або жінкою. І.С. Клецина також визначає гендерну ідентичність як аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі [38].

На формування гендерної ідентичності впливають біологічна стать індивіда, гендерна соціалізація, в процесі якої індивід засвоює певні гендерні стереотипи і власну гендерну роль.

Соціалізація - це процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, процес входження в соціальне середовище [20].

Гендерна соціалізація - процес засвоєння норм, правил поведінки, установок відповідно до культурних уявленнями про роль, положенні і призначення чоловіки і жінки в суспільстві [39]. Основні аспекти соціалізації: привласнення (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) і опредмечування (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середу). В рамках гендерної соціалізації під присвоєнням ми розуміємо те, що з самого початку дитина засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, чоловіком і жінкою. Опредмечування - це реалізація на практиці засвоєних гендерних схем. На думку І.С. Клецина, процес гендерної соціалізації починається з моменту народження дитини, коли батьки починають навчати її гендерної ролі. Важливо відзначити, що процес гендерної соціалізації триває все життя [2].

Гендерна роль – це система соціальних стандартів, приписів, стереотипів, яким людина повинна відповідати, щоб його визнали як хлопчика (чоловіка) або як дівчинку (жінку). Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною

системою, яку особистість засвоює і переломлює у своїй свідомості і поведінці. Частина цих норм впроваджується в свідомість через телебачення і літературу, ряд інших ми отримуємо безпосередньо, наприклад, у вигляді настанов батьків або несхвалення з боку суспільства, коли відхиляємося від очікуваного гендерно-рольової поведінки [47].

Гендерні стереотипи - це стійкі для даного суспільства в даний історичний момент подання про відмінності між чоловіками і жінками. І.С. Клецина визначає гендерний стереотип як «спрощений схематизований, емоційно забарвлений образ чоловіка і жінки». Гендерні стереотипи формуються, як вважають дослідники, починаючи з раннього дитячого віку в процесі соціалізації [54].

Отже, перераховані вище процеси в значній мірі впливають на формування гендерної ідентичності [24].

Головними особливостями інтегральної індивідуальності, згідно В. В. Білоусу, є ієрархічний спосіб організації, багаторівневність, єдність процесів інтеграції та диференціації, наявність поліваріативності зв'язків між індивідуальними властивостями з урахуванням соматичних, біологічних, нейродинамічних, психодинамічних, особистісних і соціально-психологічних характеристик [58].

Гендерна ідентичність може бути представлена як інтегративне утворення, що включає в себе особистісні, психологічні, соціальні складові.

Емоційно-оцінний компонент представлений позитивним, негативним або амбівалентним ставленням до себе, до свого маскулінного / фемінінності образу Я, ставленням до найближчого оточення і образу світу з позиції гендеру, до гендерних норм, правил, ролей, стереотипів, установок, експектаціям [21].

Когнітивний компонент включає систему уявлень про себе як про представника певної гендерної групи, усвідомлення і прийняття своєї маскуліності / фемінінності, а також вибір поведінки з урахуванням відповідних норм, правил, ролей, стереотипів, установок, експектацій.

Поведінковий компонент є продуктом усвідомлення і реалізації в діяльності всіх уявлень про себе, самоствавлення до себе як представника соціальної статі [28].

Особистісний компонент включає в себе психологічні, психодинамічні властивості, стану і особливості особистості з урахуванням гендеру і обумовлює процеси інтеграції та адаптації особистості в суспільстві.

Таким чином, структура гендерної ідентичності є поліфункціональним, інтегративним, багатовимірним утворенням особистості, що включає в себе емоційно-оцінний, когнітивний, поведінковий і особистісний компоненти, які взаємодоповнюють один одного [57].

Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання гендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статевої ролі самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андро-феміноцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкриту та «приховану» дискримінацію, гендерну стереотипізацію тощо [51].

Основні лінії підходу витримані в ракурсі ідей гуманістичної, генетичної та когнітивної психології, культурно-історичної концепції Л. Виготського та теорії соціального конструювання гендеру, за якими постулюється наступне [58]:

– статевої ролі ідентифікація є показником особистісної зрілості, змістовою характеристикою розгортання гендерного Я в людському бутті. Особистісний розвиток індивіда у період дорослішання передбачає соціалізацію (залучення до існуючих в даній культурі цінностей), індивідуалізацію (критичне осмислення наявних цінностей, рух від цінностей наслідуваних, запозичених до індивідуалізованих, формування власної ієрархії цінностей) та універсалізацію (вихід за межі цінностей даної культури, наближення до загальнолюдських цінностей) [7];

– явище гендерної ідентифікації як універсальний механізм інтеграції та диференціації багатоманітних ідентифікацій в онтогенезі розвитку особистості виступає як ціннісно-смісловне ототожнення себе з представниками певної статі, характерними для них способами поведінки та виконанням соціальних ролей, що включає в себе широкий спектр соціально-психологічних реалій: систему етнокультурних статево-рольових приписів, сімейно-рольових взірців, суб'єктне прийняття основних меседжів ЗМІ, сприйняття власного досвіду взаємин статей та життя в статі, осмислене засвоєння особистістю викликів сьогодення.

Складові гендеру як соціально-психологічного явища [30]:

- 1) гендерний статус – соціально визнана норма, яка проявляється в поведінці, жестах, мові, емоціях і фізичному вигляді;
- 2) гендерний поділ праці – розподіл продуктивної і домашньої роботи між чоловіками і жінками;
- 3) гендерні родинні зв'язки – сімейні права та обов'язки для кожної статі, сексуальні приписи;
- 4) гендерна структура особистості – комбінація характерних рис, що виявляються в почуттєвому і поведінковому аспекті;
- 5) гендерний соціальний контроль – формальне чи неформальне прийняття і заохочення конформістської поведінки і стигматизація;
- 6) гендерна ідеологія – виправдання гендерних статусів, зокрема, їх різні оцінки;
- 7) гендерний образ – культурна репрезентація гендеру та втілення гендеру в символічній мові та художній продукції, що відтворює і утверджує гендерні статуси.

У процесі онтогенезу у дитини формуються певні моделі поведінки, установки і цінності за допомогою інтеріоризації [33]. При цьому, як хлопчики, так і дівчатка підкоряються однаковим стандартам, які стосуються дотримання заходів безпеки або поваги до старших. Проте, хлопчики і дівчатка вчаться

також деяким різним способам поведінки, зокрема, тому, як слід поводитися один з одним і які їхні зобов'язання один перед одним і соціумом [22].

Таким чином, формування і трансформація гендерних ролей на протязі онтогенезу детермінуються різними зовнішніми факторами. Культура сучасного суспільства обумовлює відповідні стереотипи жіночності і мужності, необхідні в контексті взаємодії з соціальною реальністю. Доросла людина приймає свою гендерну роль або конфліктує з нею, вибираючи певний життєвий сценарій. Поняття «гендер» позначає соціокультурні аспекти статі, на відміну від біологічних і фізіологічних. Статус статі обумовлений комплексом факторів, що дозволяють суб'єкту усвідомити статеву роль або самоідентифікувати гендерну приналежність. Відмінності статей засновані на значущих елементах культури, ментальності, геополітичних факторів та інтересів тощо. Гендер також розглядається як соціальний конструкт, що включає в себе ряд параметрів, що визначають статус людини в соціумі. Віктимна визначається системою індивідуально-особистісних характеристик, що сприяють формуванню дезадаптивних стилю реагування індивіда, перешкоджає психологічному благополуччю особистості. Деформація соціального розвитку особистості детермінує формування ризику розвитку віктимної поведінки, дезадаптації, деструктивні форми взаємодії в соціумі [25].

2.2. Гендерні сценарії поведінки, як соціальний інститут гендеру

Засновник теорії транзакційного аналізу Е. Берн визначав сценарій як постійно діючий життєвий план, який закладається в дитинстві під впливом батьків. Е. Берн наголошував, що сценарій – це підсвідомий життєвий план людини, що визначає її дії, вчинки, думки. Визначну роль у формуванні сценарію дитини відіграють її батьки або парентальні фігури [13].

Вони несуть у своєму ставленні до дитини, у поглядах на оточуючий світ, себе та інших людей певний емоційно-інтелектуальний заряд, що накладає відбиток на дитину. Це так звані сценарні послання.

Сукупність сценарних послань, що йдуть від батьків, визначають батьківське програмування, що є основою для створення життєвого сценарію [23].

В. В. Абраменкова характеризує сім'ю як виховний інститут з соціально-психологічної точки зору: сім'я є відповідним історично сформованою соціальною групою, яка відповідає нормам і цінностям даного суспільства, що формується у спільній діяльності та характеризується сукупністю відносин подружжя між собою, батьків до дітей і дітей до батьків, а також дітей між собою, що виявляються в любові, прихильності, турботі та інтимності [5].

У сім'ї відбувається навчання дитини статевої ролі відповідно до культурних традицій суспільства, включаючи гендерні стереотипи, установки і очікування. Особливості традиційного виховання раніше (у багатьох племенах, громадах) виявлялися в тому, що хлопчика необхідно було готувати до ролі воїна, вождя, жерця і, як наслідок, захистити від жіночого впливу, щоб послабити його ідентифікацію з матір'ю. Це досягалося шляхом ізоляції хлопчиків від рідної домівки: їх передавали на виховання в будинку родичів або вождів племені, в «чоловічі будинки», віддавали в науку. Статева соціалізація дівчинки проходила частіше в стінах рідного дому, поруч з матір'ю, та була спрямована на формування певних форм поведінки і залучення до майбутньої ролі дружини і матері [53].

У процесі самовизначення дитина позитивно ставиться до тих предметів, дій і форм поведінки, які пов'язані з його роллю дівчинки або хлопчика. Типова для даної статі поведінка підтверджується, заохочується і тим самим викликає у дитини позитивні переживання, та призводить до самоствердження в цій статевої ролі.

Згідно з дослідженням Ю. В. Смирнової, гендерно-статева ідентичність на ранніх етапах життя конструюється в процесі комунікації дорослого і дитини за

допомогою мовних механізмів і має інтерактивну природу. Це детерміновано процесами інституціоналізації і ритуалізації. У процесі виховання батьками фіксуються певні мовні одиниці, за допомогою яких відбувається маніфестація гендеру, і визначаються прагматичні і комунікативні контексти, в яких конструюється гендерна ідентичність [67].

Г. Г. Філіппова виділяє етапи формування материнської позиції жінки, що зумовлюють вибір відповідної гендерно-рольової поведінки. Перший етап - взаємодія з власною матір'ю - починається з внутрішньоутробного розвитку і продовжується протягом усього життя. Він визначає ціннісну та емоційну основу материнської поведінки. Досвід взаємодії з матір'ю є основою формування власної материнської ідентичності жінки. Другий етап - ігровий - моделює материнську роль в сюжетно-рольовій грі. Гра в «дочки-матері» здавна культивувалася в народній педагогіці як школа підготовки дівчинки до материнства. Третій етап - няньчення (від 4-5 до 12 років), залучення дівчинки до реального догляду за немовлям і її виховання [31].

У неповній сім'ї дитина, не маючи зразка чоловічої поведінки, при негативному досвіді гендерної взаємодії матері опиняється під впливом негативних оцінок чоловіків. Це сприяє фемінізації поведінки хлопчика, а дівчинка може закріпити в своїй свідомості негативний образ чоловіка, сформований матір'ю [16].

Несприятлива для дитини і така ситуація, коли він оточений представниками тільки своєї статі, більш сильними і впевненими в собі ровесниками або старшими дітьми. Слабкі фемінні хлопчики можуть тягнутися до більш сильних, мужніх хлопчиків або до молодших, щоб відчувати себе впевненіше і сильніше, дівчата ж в оточенні однолітків протилежної статі можуть проявляти поведінку, відповідну маскулінному типу.

Однак Е. Берн зазначав, що дитина сама вирішує, яким буде план її життя. Створений дитиною сценарій програється дорослою людиною протягом її життя. Е. Берн розподіляв сценарії щодо змісту на три групи: виграшні, програшні (фатальні), безвиграшні (банальні). Тому здійснення свого сценарію

можливе у якості того, хто виграє (виграшний сценарій), того, хто програє (фатальний сценарій), чи того, хто не виграє (банальний сценарій) [8].

Розгортання сценарію зазвичай відбувається за чіткими етапами, і кожний сценарій може проявлятися на мікрорівні (мінісценарій). Виявлення цих мікрорівнів дозволяє визначити специфіку сценарію життя особистості у ситуації «тут і зараз», що має велике значення у ході психологічного консультування. Якщо говорити про класичні приклади жіночих та чоловічих сценаріїв, то подальші дослідження в межах теорії ТА (Х. Вікофф, К. Штайнер) віднесли їх до сценаріїв банального типу. Оскільки тут наявний значний вплив соціальних стереотипів (у тому числі гендерно зумовлених), які людина навіть не намагається переосмислити [26].

У когнітивної психології життєвий сценарій пов'язаний з поняттям «скрипт» - схемою дій автоматизованого характеру, що не залежить від будь-якого вибору людини. Л. Л. Кац в визначенні життєвого сценарію вводить поняття ментальної карти як сукупності елементів, що обумовлюють специфіку світогляду, світосприйняття та поведінки особистості. Згідно автору, саме життєвий сценарій надає сенс всьому життєвому досвіду людини.

Згідно А. Адлеру, фундаментальну значимість в цьому відношенні мають перші п'ять років життя людини, після закінчення яких у реальності відбувається втілення їм життєвого сценарію [26].

Формування життєвого сценарію зумовлено специфікою соціалізації особистості за допомогою моделювання, вторинного армування і інтеграції засвоєних смислів і норм навколишньої дійсності.

Реалізація життєвого сценарію передбачає проходження трьох стадій: початок, середину і фінал. Підсумком є втілення людиною спочатку поставлених життєвих сенсів і досягнення життєвої мети. Проте поведінка людини в умовах повсякденного життя, на думку Е. Берна, не завжди обумовлено впливом життєвого сценарію. Найбільш повно і чітко малюнок життєвого сценарію особистості проявляє себе в умовах переживання кризи чи перебування в нестандартних ситуаціях [68].

Традиційним для представників зарубіжної школи психології є положення про несвідомий характер формування та реалізації людиною свого життєвого сценарію. Неусвідомленість даного процесу унеможлиблює для особистості самотійно відстежувати його зміст і спрямованість.

К. Штайнер дає іншу класифікацію життєвих сценаріїв. Він виділив три основних життєвих сценарії. Ці три життєвих сценарії: «Без кохання», «Без розуму» та «Без радості» у крайніх варіантах зустрічаються у формі депресії («Без кохання»), божевілля («Без розуму»), наркоз залежності («Без радості») [27].

Однак «помірні» прояви цих сценаріїв трапляються досить часто у повсякденному житті: хронічні невдачі у коханні, самотнє життя в якості холостяка (старої діви); нездатність і дня прожити без кави, цигарок, спиртних напоїв тощо.

Для розширення поняття життєвого сценарію та факторів, що сприяють формуванню «жіночих» та «чоловічих» сценаріїв, звернемося до аналітичної психології К.-Г. Юнга. Його концепція колективного несвідомого дозволяє нам зрозуміти глибинні коріння розподілу на «чоловіче» та «жіноче». К.-Г. Юнг окреслює два архетипи, які «відповідають» за чоловіче та жіноче в структурі особистості. Він назвав їх «Аніма» та «Анімус» (від лат. anima (ж. р.) та лат. animus (м. р.) – «життєвий початок», «душа») [2].

Відповідно до поглядів К.-Г. Юнга «Аніма» – це жіноча частина особистості людини. «Анімус» – чоловіча сторона особистості. К.-Г. Юнг підкреслював, що і в чоловіка, і в жінки є як жіноча, так і чоловіча складові. Так, автор зазначав, що Аніма – це жіноча частина психіки чоловіка, а Анімус – чоловіча частина психіки жінки. Фактично названі категорії – це архетипи гендеру, що визначають уявлення про соціально прийнятні/неприйнятні форми поведінки стосовно жінок та чоловіків. Це уявлення про те, що таке бути «справжньою» жінкою та «справжнім» чоловіком.

Юнг підкреслював, що ці поняття (Аніма та Анімус) відображають узагальнене колективне несвідоме (колективні уявлення – архетипи) про

жіночність (фемінність) та мужність (маскулінність). Ці уявлення закріплені на рівні глибинних пластів несвідомого та передаються від покоління до покоління, без раціонального осмислення [11].

У процесі формування архетипу дитини на нього (архетип) впливають значущі дорослі, які оточують дитину. Саме на них (цих дорослих) відбувається проєкція Аніми та Анімуса. Після етапу ідентифікації з батьками (або парентальними фігурами) архетипи «відкріплюються» від батьківських фігур (які все одно залишаються у архетипі дитини) та продовжують впливати на вибір дитини у подальшому житті. Особливо гостро ці сформовані архетипи впливають на вибір подружнього партнера [4].

Таким чином, ми бачимо, що формування поняття «жіночність» та «мужність» все одно проходять етап «соціального налаштування».

Проблематикою дослідження «жіночих» та «чоловічих» сценаріїв у рамках теорії транзакційного аналізу займалася Ходжі Вікофф. Дослідниця зазначає наступне: «Як чоловіки, так і жінки в процесі соціалізації привчаються розвивати одні частини своєї особистості і пригнічувати інші. Статеворольове програмування вносить свій внесок у створення жорсткого стереотипу поведінки людини, яка реалізується протягом усього життя...» [21].

Починаючи з перших днів свого життя діти стикаються із тим, що вони мають поводитися відповідно до заданих стандартів, які пов'язані із уявленнями соціуму щодо понять «жіноче» та «чоловіче». Коли в сім'ї народжується дівчинка, вона приречена стати «гарною» дівчинкою, а хлопець обов'язково має стати «сильним» чоловіком. У дівчаток не заохочується здатність логічного мислення (оскільки жінка, за прийнятим соціальним стандартом – це істота емоційна). А чоловік, навпаки, має логічно мислити, бути раціональним та не проявляти емоції [14].

Однією із головних проблем статево-рольової соціалізації є те, що вона обмежує особистість, не даючи їй можливості бути цілісною, проявляти спонтанність у відносинах зі світом, іншими та самою собою.

Загальна ідея чоловічого сценарію – розвиток свого Дорослого. Ігнорування свого Маля (Дитини), зокрема її спонтанних проявів та ігнорування свого Дбайливого Батька.

Загальна ідея жіночого сценарію – безпорадність. Безпорадність реалізується завдяки «вилученню» такої складової особистості як Дорослий із життя жінки. Натомість присутній надмірний розвиток Дбайливого Батька.

Спільним для жіночих та чоловічих сценаріїв є заборона на прояв своєї Природної дитини, що уособлює спонтанність та безпосередність. Така заборона блокує здатність людини відчувати те, чого вона насправді хоче.

Як бачимо, життєвий шлях особистості детермінується великою кількістю факторів, які функціонують на індивідуальному та колективному рівнях. Одним із факторів, який спричинює розгортання життя людини у певному напрямку, є життєвий сценарій. Дослідженням життєвого сценарію займаються в межах теорії транзакційного аналізу. Особливого значення набуло питання щодо підходів до класифікації життєвих сценаріїв особистості, з урахуванням гендерного фактора.

Представники різних теоретичних напрямків (індивідуальна психологія, аналітична теорія, транзакційний аналіз) підкреслюють важливість соціальних очікувань щодо осіб як жіночої, так і чоловічої статі. Такі очікування виводять нас до актуалізації питання впливу гендерних стереотипів на поведінку, вчинки та рішення особистості. Особливого значення набуває аналіз соціальних, культурних, історичних чинників, які зумовлюють та підкріплюють існування тих або інших стереотипних уявлень про людину та її життя [34].

2.3. Феномен гендерно-статевої ідентичності з точки зору різних психосоціальних теорій та когнітивна парадигма

Е. Гідденс виділяє три основні теорії формування статевої ідентичності: психоаналітичну теорію З. Фрейда, теорію Н. Ходороу, моралістську концепцію К. Гіллігана.

В рамках психоаналітичної теорії статевої ідентифікації (З. Фрейд, А. Фрейд, Дж. Боулбі і ін.). Ідентифікація розглядається як процес, за допомогою якого дитина привласнює характеристики значимого дорослого (частіше батька) для звільнення від власної тривоги і внутрішніх конфліктів; як форма психологічного захисту, що характеризує несвідоме уподібнення індивіда тому об'єкту, який представляє собою загрозу (захист від «агресора», що викликає страх, шляхом уподібнення йому). Теорія статевої ідентифікації підкреслює роль емоцій і наслідування. Дитина несвідомо імітує поведінку дорослих представників своєї статі, перш за все батьків, місце яких він хоче зайняти (Р. Алперт, Л. Рау, Р. Сірс). В рамках цієї теорії поняття «ідентичність» позначає і уподібнює себе іншому, і наслідування, і ототожнення з іншими, що несе частку невизначеності. Завдяки ідентифікації досягається символічне володіння бажаним, але одночасно недосяжним об'єктом (комплекс Едіпа). Ця ідентифікація є парціальною та амбівалентною, може проявлятися у відносинах як з улюбленим об'єктом, так і з об'єктами, що викликають негативні почуття. Цей тип ідентифікації переважає при засвоєнні дитиною заборон батьків, при формуванні у нього стійкості до спокус, норм, правил поведінки [40].

Згідно епігенетичній теорії Е. Еріксона, в підлітковому віці особистість виявляється в стані внутрішньо-особистісного конфлікту, перед підлітком стоїть завдання усвідомлення численних образів себе, наявних у нього (хлопчика, дівчинки, сина, дочки, учня та ін.), і на підставі цих знань інтегрування їх в особистісну ідентичність. Е. Еріксон підкреслює психосоціальну сутність его-ідентичності, звертаючи увагу на конфлікти між психосоціальними структурами, зокрема на конфлікт ідентичності та рольового змішання.

Автор диспозиційної теорії особистості Г. Олпорт для визначення ідентичності (самості) вводить поняття «проприум» (позитивне, творче, що розвиває властивість особистості, яке автор визначає як «моє»). Проприум включає в себе всі аспекти особистості, що сприяють формуванню внутрішньої єдності, унікальності людського життя. Г. Олпорт виділяє сім аспектів самості: відчуття свого тіла (тілесна самість); самоідентичність (незмінність і безперервність Я); самоповагу (гордість за власні досягнення); розширення самості (самість інтегрує значущі аспекти соціального і фізичного оточення); образ себе (цілі, прагнення індивіда, очікування інших значущих людей); раціональне управління самим собою (абстрактна аргументація і застосування логіки для вирішення повсякденних проблем); пропріотивне прагнення (цілісне почуття Я і планування перспективних цілей) [71].

Н. Ходороу в своїй концепції відтворення материнства пояснює відтворення всередині кожного покоління загальних, універсальних відмінностей, що характеризують чоловічу і жіночу індивідуальність, ролі, і пов'язує ці відмінності з материнством, з тим, що жінки завжди в більшій мірі відповідальні за турботу про маленьку дитину, ніж чоловіки. На думку Н. Ходороу, людиною, яка піклуються про дитину в перші роки життя, як правило, є жінка. Внутрішньоособистісна динаміка формування статевої ідентичності у хлопчиків і дівчаток має свої відмінності, в результаті чого в будь-якому суспільстві жінка більшою мірою, ніж чоловік, самовизначається в контексті її відносин і зв'язків з іншими людьми [6].

Дж. Сметана та К. Летурно (теорія когнітивного розвитку) головним вважають отримувану дитиною від дорослого інформацію про статевою поведінку і розуміння дитиною своєї статевої приналежності і її незворотності. Гендерна константність спонукає дітей шукати соціальні контакти для збору інформації про поведінку, відповідно їх статі.

І. С. Кон, описуючи динаміку становлення ідентичності, говорить про те, що дитина спочатку засвоює уявлення про статевої ідентичності, про те, що означає бути чоловіком або жінкою, потім визначає себе як хлопчика чи

дівчинку, після чого намагається узгодити власну поведінку з уявленнями про свою гендерної ідентичності [66].

Гендерна ідентичність у когнітивно-поведінковій психології вважається одним із провідних механізмів статевої ролі розвитку дитини, що трактується в категоріях самосвідомості та відповідної статевої ролі поведінки (А. Бандура, Л. Кольберг, С. Бем, Р. Спенс та ін.). Згідно з епігенетичним підходом Е. Еріксона, егоїдентичність є результатом психосоціального розвитку, в якому юнацький вік набуває ознак синтезу, інтеграції ідентичностей [10].

У когнітивній психології диференціація поведінки статей розглядається у взаємозв'язку з різними віковими рівнями розвитку інтелекту індивідів, а гендерна ідентичність є результатом поетапного пізнання, поглиблення і розширення інформації про нормативи соціальної поведінки (К. Гілліган, Л. Кольберг, Ж. Піаже). Розробники теорії схем поглибили розуміння соціальних механізмів диференціації психології гендеру, зокрема засвоєння статевих стереотипів (А. Бандура, С. Бовуар, С. Бем, Ш. Берн, Л. Кольберг, Д. Мартін, А. Мішель, Д. Раблі, Р. Спенс, Х. Хілмрейх). У вітчизняній психології уявлення про статевою ідентичність традиційно розвивалися в рамках досліджень свідомості та самосвідомості (Л. Божович, Е. Ейдемільер, Д. Ісаєв, І. Кон, В. Каган, О. Леонтьєв, В. Столін та ін.).

Складові самосвідомості складають образ «Я», у якому в інтегрованій формі відрефлексовуються судження індивіда про свою гендерну сутність. Тому статевою «Я» можна вважати універсальним відображенням особистістю своїх фемінно-маскулінних властивостей [6].

В онтогенезі особистості розрізняють первинну та вторинну статевою ідентифікацію. Становлення вторинної ідентифікації пролягає через цілу систему субідентичностей у розвитку статевої свідомості та самосвідомості, зміст якої детермінований суспільно-економічними умовами соціалізації, певною культурно-історичною епохою з відповідними статевими стереотипами і рольовими очікуваннями, поміщеним у конкретне етноісторичне середовище в

рамках егалітарної чи традиційної поведінки (С. Бем, Ш. Берн, М. Кімел, І. Кон, Б. Малиновський, М. Мід). Інтеріоризація соціокультурних цінностей у процесі гендерного розвитку особистості відбувається за допомогою двох рівноцінних діалектично суперечливих сторін механізму соціалізації-індивідуалізації (У. Бронфенбреннер, В. Кравець, В. Мухіна, В. Москаленко, В. Петровський). При цьому творення гендеру на соціокультурному та індивідуально-особистісному рівнях опосередковує характер інтеракцій між людиною і середовищем у напрямку засвоєння традиційних чи егалітарних цінностей (С. Бем, Ш.Берн, Т. Говорун та ін.). Тому «Я» чоловіка/жінки як особистісне утворення можна вважати соціально-культурним конструктом фемінності-маскулінності, поміщеним у конкретне етноісторичне середовище в рамках егалітарної чи традиційної поведінки. Гендерну ідентичність ми розглядаємо також як наративну конфігурацію, завдяки якій різні життєві події й епізоди (гендерні ситуації) структуруються в одне ціле, що є об'єктивацією особистісних смислових конструктів, які становлять, своєю чергою, індивідуальну суб'єкту реальність (Н. Чепелева). Міждисциплінарний напрямок висвітлює ідентичність в еволюційному та соціокультурному контексті: від ментальних, етнічних настановлень до педагогічних гендерних реалій сьогодення (А. Адлер, В. Куєвда, А. Мудрик, В. Кравець, Я. Коломінський, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.) [30].

Гендерна ідентифікація як системотвірна характеристика образу Я у психологічній науці є найменш дослідженою проблемою в онтогенезі. Встановлено, що ідентичність характеризує якісне самовизначення особистості, а ідентифікація – процесуальну сторону його розгортання. В основу вивчення проблеми нами були покладені загальнонаукові принципи психологічної науки про єдність свідомості і діяльності, опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, системності, цілісності, активності, розвитку особистості, застосування генетико-моделюючого підходу (Г. Балл, Л.

Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн, В. Роменець, П. Чамата та ін.).

Категорія гендеру розглядалась нами в контексті психологічних концепцій С. Бем, крізь призму теорій гендерних схем і лінз, а саме поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму, у феномені яких простежується певна аналогія з висновками Л. Виготського про «знакове опосередкування» психіки, коли культурний знак стає засобом організації суб'єктної поведінки особистості у період її дорослішання. Соціалізація забезпечує входження дитини в гендерну культуру суспільства і є найважливішим фактором, що визначає конструювання її гендерної ідентичності, суб'єктну активність у процесі самотворення гендерного «Я» відповідно до віку, зони найближчого розвитку та провідного виду діяльності, новоутворень в психічному розвитку [15].

В основу концепції нашого дослідження покладено розуміння гендерної ідентичності як важливого особистісного утворення у структурі статевої самосвідомості, що знаходить свій прояв у різних взаємодіях та ставленнях. Маскулінність і фемінність як особистісні характеристики виступають базовими категоріями в аналізі становлення статевої ідентичності Я. При цьому гендерні орієнтації (традиційні чи егалітарні) є важливим індикатором особистісного самовизначення. На нашу думку, статева ідентичність постає як багаторівнева складноорганізована цілісність, що охоплює основний (базовий) і периферичні комплекси характеристик статевої самосвідомості. У процесі онтогенезу вона представлена триединою структурою динамічного цілого: «Я як хлопчик/дівчинка», «Ми як хлопчики/дівчатка», «Вони – чоловіки/жінки». Це дає можливість розглядати гендерну ідентичність як систему поглядів, цінностей, уявлень про «чоловіче»/«жіноче» та «загальнолюдське» і, відповідно, виокремлювати, описувати і оперувати всіма складовими статево відповідного образу сутнісного Я, розкривати внутрішні і міжсистемні взаємозв'язки понять і значень [31].

Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання гендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статевої ролі самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андрофеміноцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкриту та «приховану» дискримінацію, гендерну стереотипізацію тощо.

Практичне застосування моделі дає можливість вважати [20]:

– явище гендерної ідентифікації універсальним механізмом інтеграції та диференціації різноманітних ідентифікацій в онтогенезі розвитку особистості, який виступає ціннісно-смісловим отождоженням індивіда з представниками своєї статі, характерними для них способами поведінки, виконанням соціальних та сімейних ролей;

– статевою ідентифікацію показником особистісної зрілості, результатом універсалізації та індивідуалізації загальнолюдських цінностей рівності, демократизму та гуманізму;

– гендерну ідентичність маскулінно-фемінно-андрогінним конструктом, що пов'язаний з усвідомленням себе представником певної статі, здатним до самовизначення та саморегуляції статевої поведінки у координатах рівності-нерівності. Гендерна роль і гендерна ідентичність функціонують у процесі соціалізації в системі зворотних зв'язків, підсилюючи одна одну;

– структурними складовими моделі гендерної ідентифікації в онтогенезі когнітивний (ціннісно-смісловий), емоційний (ціннісне ставлення до себе як носія певної статі) і поведінковий (андрогінна, амбівалентна чи статево-типична поведінка) компоненти;

– процес онтогенезу гендерної ідентичності в рамках моделі як інтеграцію та диференціацію різних статево-рольових орієнтацій під впливом збагачення образу «Я» дівчинка/хлопчик та як багаторівневий, поліаспектний комплекс когнітивних, емоційних та поведінкових характеристик гендеру [24].

Таким чином, процес становлення гендерної ідентичності особистості можна розглядати як своєрідний віковий континуум орієнтацій: від неусвідомленого наслідування певних статевоїрольових вимог до свідомого самовизначення та персоналізації статевоїрольового Я. Частота представленості традиційних та егалітарних властивостей слугувала показником ідентифікації з певним різновидом гендерних орієнтацій. Рівнева організація моделі дає змогу простежити взаємозв'язок лінії статевоїрольової поведінки з усвідомленням змісту соціально-психологічних настановлень особливостями самосприймання, рівнем суб'єктної активності індивіда на різних етапах вікового розвитку [33].

Гендерна ідентичність характеризується як така, що відзначається усвідомленням статевоїрольових культурних еталонів і настановлень, прийняттям традиційних чи егалітарних моделей поведінки, формуванням его-структур у континуумі маскулінності-фемінності, репрезентацією індивідуального досвіду самовизначення у системі само– та взаємооцінних ставлень, ступенем збалансованості реального та ідеального гендерного Я. Гендерна ідентичність виступає в ракурсі мотиваційно-ціннісних диспозицій особистості як відповідний віку симптомокомплекс маскулінно-фемінних властивостей у просторово-часовому вимірі. У виборі психодіагностичного інструментарію дослідження бралось до уваги те, що зміст гендерних уявлень індивіда є важливим індикатором набуття статевоїрольової ідентичності.

Висновок до розділу 2

Гендер - одна з базових характеристик особистості, що обумовлюють психологічний і соціальний розвиток людини.

Такий соціальний феномен як гендер, включає в собі значну кількість компонентів. Було проаналізовано гендерну систему. Досліджено складові гендеру як соціально-психологічного явища: гендерні статуси, гендерний поділ

праці, гендерні родинні зв'язки, гендерні структури особистості, гендерний соціальний контроль, гендерна ідеологія, гендерні образи. Стосовно до особистості гендер охоплює такі компоненти: категорія статі, гендерна ідентичність, гендерний шлюбний і репродуктивний статус, сексуальна орієнтація, гендерна структура особистості, гендерні процеси, гендерні переконання, гендерний дисплей.

Е. Берн наголошував, що сценарій – це підсвідомий життєвий план людини, що визначає її дії, вчинки, думки. Визначну роль у формуванні сценарію дитини відіграють її батьки або парентальні фігури.

Вони несуть у своєму ставленні до дитини, у поглядах на оточуючий світ, себе та інших людей певний емоційно-інтелектуальний заряд, що накладає відбиток на дитину. Це так звані сценарні послання.

Сукупність сценарних послань, що йдуть від батьків, визначають батьківське програмування, що є основою для створення життєвого сценарію.

Однією із головних проблем статево-рольової соціалізації є те, що вона обмежує особистість, не даючи їй можливості бути цілісною, проявляти спонтанність у відносинах зі світом, іншими та самою собою.

Загальна ідея чоловічого сценарію – розвиток свого Дорослого. Ігнорування свого Маля (Дитини), зокрема її спонтанних проявів та ігнорування свого Дбайливого Батька.

Загальна ідея жіночого сценарію – безпорадність. Безпорадність реалізується завдяки «вилученню» такої складової особистості як Дорослий із життя жінки.

Диспозиційна теорія особистості Г. Олпорта визначаючи ідентичність (самість) вводить поняття «проприум» (позитивне, творче, що розвиває властивість особистості, яке автор визначає як «мое»). Проприум включає в себе всі аспекти особистості, що сприяють формуванню внутрішньої єдності, унікальності людського життя.

Гендерна ідентичність у когнітивно-поведінковій психології вважається одним із провідних механізмів статево-рольового розвитку дитини, що

тракується в категоріях самосвідомості та відповідної статевої поведінки. Згідно з епігенетичним підходом Е. Еріксона, еґоїдентичність є результатом психосоціального розвитку, в якому юнацький вік набуває ознак синтезу, інтеграції ідентичностей.

Таким чином, процес становлення гендерної ідентичності особистості можна розглядати як своєрідний віковий континіум орієнтацій: від неусвідомленого наслідування певних статевої вимог до свідомого самовизначення та персоналізації статевої Я.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ТА ВНУТРІШНІХ УСТАНОВОК ОСОБИСТОСТІ

3.1. Систематика методів і методик спрямованих на діагностику впливу гендерних настановлень та внутрішніх установок

Концепція і думка суспільства щодо поведінки характерної для жінок і чоловіків отримується у підлітковому віці та у процесі соціалізації. Для аналізу гендерних установок, як правило, приймаються до уваги два аспекти [70]:

1. Змістовий аспект – типові образи жінок і чоловіків у суспільній оцінці.
2. Афективний аспект – навантаження позитивними чи негативними оціночними судженнями.

Стереотипи різняться між собою. Виділити можна кілька категорій і способів їх поділу. Проте “Те, що чоловіки і жінки відрізняються багато в чому є фактом; однак те, що деякі з них піддаються дискримінації erez ці відмінності є соціально несправедливим”. Якнайчастіше вони диференційовані в таких аспектах:

1. Предмет – це звичайні соціальні групи (національні, регіональні, професійні, релігійні, пов’язані із статтю або віком).
2. Знак – стереотипам окрім людей можуть підлягати тварини, рослини і т.д.
3. Сила стереотипу – ступінь визначеності утримування даного стереотипу як єдиного цілого або надання окремих рис, із яких твориться окремий стереотип.
4. Довговічність – стійкість до змін.
5. Ступінь складності – число рис, що приписані певній групі людей (елементарні стереотипи – мають одну рису; складні стереотипи – мають кілька рис, комплексні стереотипи – складаються з багатьох рис, пов’язаних з різними аспектами даної групи).
6. Рівень популярності – поширені стереотипи визнаються більшістю членів даної культури чи суспільства і стереотипи поширені локально у малих соціумах.
7. Ступінь раціональності – присвоєння деяким націям високого росту або позбавлення деяких цієї раціональності.

У психологічній науці при розгляді гендерно-статевої ідентичності виділяють наступні її компоненти: емоційний, когнітивний, поведінковий, особистісний. Їх вивчають за допомогою різних методик (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Співвідношення діагностичних методик і компонентів структури

3.2. Організація, засоби фіксації результатів і процедури проведення психодіагностичного обстеження за методикою «Розподіл ролей в сім'ї» та опитувальником «Я - чоловік / жінка ...»

При організації вивчення гендерної ідентичності у людей використовувалися наступні методики:

1. Опитувальник «Я -чоловік / жінка ...» (автор Л. Н. Ожигова).

Мета: вивчення особливостей гендерної ідентичності і ступеня прихильності гендерним стереотипам. підліткам пропонується продовжити дев'ять пропозицій, кожне з яких починається словами:

«Я чоловік / жінка ... »:

1. Я чоловік/жінка, тому що ...;
2. Я чоловік/жінка, і хочу, щоб ...;
3. Я чоловік/жінка, і для мене ...;
4. Я чоловік/жінка, і не терплю, коли ...;
5. Я чоловік/жінка і можу ...;
6. Я чоловік/жінка і радий (а), коли ...;
7. Я чоловік/жінка, і знаю, що ...;
8. Я чоловік/жінка, засмучений (а) тим, що ...;
9. Я чоловік/жінка і роблю ....

Відповіді на питання, які розкривають сутність того «який я чоловік», «Яка я жінка» логічно повинен зв'язуватися з тим, з чим себе ідентифікує досліджуваний, тобто з соціальним статусом і пов'язаними з ним рисами.

У дослідженні взяло участь 88 людей: 44 жінки, віком 22-45 років та 44 чоловіка, віком 24-46 років.

Гендерна ідентичність є складним якісним феноменом, тому для визначення її змісту був використаний проєктивний метод незакінчених речень «Я – чоловік / жінка». Цей метод дозволив нам здійснити аналіз гендерної ідентичності, а саме, визначити:

- 1) змістовні характеристики гендерної складової Я-концепції особистості;
- 2) їх відповідність існуючим гендерним нормам, ролям та стереотипам в соціальній, професійній, сімейній, сексуальній сферах, у сприйнятті зовнішніх та внутрішніх гендерно-забарвлених характеристик особистості;
- 3) гендерно-рольова диференціація у відповідях чоловіків і жінок.

Аналіз речень поділених нами на три групи відповідно до визначеної вище структури гендерної ідентичності:

- 1) змістовно-когнітивний компонент: я – чоловік / жінка, тому що; “...і знаю, що”, “... і для мене”;
- 2) мотиваційно-діяльнісний компонент: “ я - чоловік / жінка і хочу”, “... і можу”, “... і роблю”; 3) емоційно-оцінний компонент: “я – чоловік / жінка і не терплю”, “... і засмучений тим, що”, “... і радий, коли”.

Більшість респондентів у відповідях могли перерахувати декілька позицій, то загальна кількість відсотків за кожним реченням перевищує 100%. В результатах та їх обговоренні представлені узагальнені та систематизовані за допомогою методу контент-аналізу відповіді респондентів (у % від загальної кількості опитаних), які одразу були розподілені за статевою ознакою.

2. Для вивчення гендерних установок у відношенні внутрішньо сімейного розподілу ролей була використана методика «Розподіл ролей в сім'ї», розроблена Ю. Є. Альошиною, Л. Я. Гозманом і Е. М. Дубовським. Всього в дослідженні взяло участь 88 людей: 44 жінки, віком 22-45 років та 44 чоловіка, віком 24-46 років.

Мета: методика призначена для діагностики особливостей розподілу ролей між подружжям у сім'ї. Методика складається із 24 запитань, де необхідно обрати ту відповідь, яка в більшій мірі відображає їхні ідеальні уявлення про розподіл ролей у сім'ї.

Опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» (РР) давав можливість визначити:

- 1) переважну орієнтацію на почуття обов'язку або на досягнення задоволення;

- 2) позитивне або нейтральне ставлення до дітей;
- 3) відношення до сімейних зв'язків як до цінності або навпаки;
- 4) орієнтація на переважно спільну (або роздільну) діяльність подружжя в різних сферах (відпочинок, друзі й т.д.);
- 5) позитивне або негативне ставлення до кохання;
- 6) орієнтація на традиційне або нетрадиційне ставлення до жінки;
- 7) уявлення про важливість матеріальних цінностей у житті людини.

Друга частина опитувальника містила інформацію про реальний розподіл ролей у родині в семи сферах. У цю частину були включені шкали, призначені для виявлення наступних характеристик сімейної взаємодії:

- 1) активність відстоювання своїх поглядів;
- 2) оцінка активності іншої людини у відстоюванні своїх поглядів;
- 3) рівень конфліктності сім'ї ;
- 4) конструктивність подружніх сварок;
- 5) особливості примирення після конфлікту;
- 6) рівень спілкування між людьми;
- 7) терпимість до подружньої автономії;
- 8) оцінка терпимості до автономії партнера.

3.3. Кількісний аналіз та якісна інтерпретація отриманих результатів емпіричного дослідження

Отже, за результатами досліджень (за допомогою опитувальника «Я - чоловік / жінка ...») стосовно першої групи питань, які узагальнюють змістовно-когнітивний компонент гендерної ідентичності, відображають розуміння себе як чоловіка або жінки, які пов'язані з гендерними ролями та стереотипами, традиційними моделями чоловічого і жіночого в культурі та суспільстві, на рівні міжособистісних взаємин, у внутрішній оцінці та сприйнятті себе за цими ознаками (табл. 3.2).

Як чоловіки так і жінки визначають свою належність до гендерної групи через біологічне підґрунтя або народження (народилася / народився таким, мене таким створив Бог, це анатомія) – 40% жінок та 60,3% чоловіків себе визначили в такий спосіб – для чоловіків це найбільший відсотковий показник серед усіх гендерних характеристик.

Для 28,7% жінок є важливим в ідентичності жіночі риси, властивості, способи поведінки, так само це важливо для 32,1% чоловіків. Загалом, жінки називають набагато більше жіночих якостей або характеристик, ніж чоловіки – такі результати відповідають дослідженням, згідно яким норми жіночої гендерної ролі набагато ширші, ніж норми чоловічої ролі, а, отже, набір якостей та характеристик жіночої групи є ширшим та більш андрогінним (таким, що виходить за межі виключно фемінного та зачіпає коло маскулінних властивостей). Окрім цього, норми жіночої гендерної ролі не є такими ж жорстко визначеними та статевотиповими, як чоловічі, тому жінки можуть вказувати на наявність у них чоловічих якостей (3% опитаних жінок) і інтерпретувати їх як такі, що належать жінці, а чоловіки змушені дотримуватися статевотипових маскулінних норм (традиційно фемінні характеристики не зустрічаються у відповідях чоловіків).

Звичайно, одним з важливих маркерів ідентичності жінки є репродуктивна функція. На свою належність до жінки через можливість мати дитину, народити її вказують 15,6% жінок, 3,2% чоловіків визначають свою гендерну ідентичність через неможливість народити дитину. Отже, репродукція та біологія залишаються важливими маркерами гендерної ідентичності.

Як чоловіки (21,5%), так і жінки (17,9%) в першу чергу знають, що потрібні родині. Так само жінки (11%) та чоловіки (12,5%) знають, що все в їх руках, вони багато чого можуть – цією відповіддю вони демонструють ознаки інтернального локусу контролю особистості. В цих двох відповідях, так само, як і в відповіді “я права / правий” (7,2%), ми не знаходимо ознак гендерної диференціації. Вона проявила себе в інших відповідях: для жінок життя чудове (15,8%), важливими є питання щастя (12%), жінки знають, що вони вродливі та прекрасні (13,9%). Загалом жінки більш оптимістичні, гедоністичні та позитивно налаштовані. Чоловіки знають, що їх люблять жінки (16,4%) і це ознака мужності, так само як бути сильним (14,1%) та розумним (7,2%).

“Я чоловік / жінка і для мене”: більшість відповідей як жінок, так і чоловіків починалися зі слова “важливо”. Отже, абсолютно однаково важливим для обох статей є: сім’я та здоров’я близьких (30,7% жінок та 30,3% чоловіків); чоловік та стосунки з ним, кохати та бути коханою – 17,1% жінок, жінка та стосунки з нею – 13,34% чоловіків – тут гендерні відмінності є незначними. Однак, матеріальні блага, робота, статус важливі для чоловіків (14%) і лише для 3,1% жінок. Норма матеріального успіху маскулінна.

Так само як і бути чоловіком (19,3%), контролювати ситуацію (5,2%). В той же час для жінок “бути жінкою” важливо лише у 6,1% випадках. Набагато важливіше бути потрібною, щоб цінували, отримувати увагу (12,9%), мати довіру, взаєморозуміння, гармонію (8,1%) – можемо припустити, що жінки часто потерпають від відсутності таких важливих речей. І що для

жінки – це можливість мати впевненість, самооцінку, почуття захищеності, які часто порушуються з різних причин саме через їх статеvu та гендерну належність.

Таблиця 3.2

Наступний компонент гендерної ідентичності – мотиваційно-діяльнісний, який відображає потребнісну сферу особистості, пов'язану з гендерною складовою Я-концепції особистості та дії індивіда в напрямку реалізації цих прагнень: що індивід як чоловік або жінка хоче, може і робить (табл. 3.3).

Бажання, прагнення та цілі жінок мають ознаки гендерної диференціації. Жінки, в першу чергу, хочуть бути щасливими (32,3%), а також кохання (27,4%), що в сукупності складає 60% відповідей. Отже, це найголовніше. Серед чоловіків тих, хто прагне бути щасливим та мати кохану – 12%. В той же час чоловіки хочуть жінку (18,4%), серед жінок таких, хто хоче чоловіка – 3,1%. Уваги, розуміння, піклування, поваги до себе прагнуть 13,4% жінок, чоловіки загалом не зазначають такого у відповідях. Ці дані підтверджують гіпотезу про стосунковий сценарій для жінок, для яких мати стосунки з чоловіком, кохати, бути щасливою – це пріоритет, в той час як “хочу жінку” для чоловіка може мати сексуальний контекст без ускладнення його глибинними почуттями.

На бажання мати сім'ю, дітей, 16,2% жінок та 13,4% чоловіків – ці дані суперечать розповсюдженому гендерному стереотипу щодо того, що жінки хочуть заміж, сім'ю, а чоловіки одружуватися не бажають або для них це є менш значимим, ніж для жінок. Однак, кількість чоловіків з такими прагненнями все ж менша.

Успіхів в роботі, кар'єрного зростання, досягнення своїх цілей у професійній діяльності хочуть 19,7% чоловіків і лише 3,1% жінок. Чоловіки ще прагнуть бути головним, мати владу (12,2%). Отже, професійна сфера, влада все так само більш значимі для чоловіків і відповідають еталонам маскуліності (успіх, соціальний статус, кар'єра, домінування) як і раніше. А от бажання

матеріального статку або матеріальних цінностей є у 8,8% жінок та 12,5% чоловіків – тут ми спостерігаємо менші відмінності. Можемо припустити, що частина жінок не пов'язує власну кар'єру та професійний успіх з досягненням матеріального добробуту, а все так само традиційно перекладають це на чоловіка. Що можуть сучасні чоловіки і жінки? Багато чого (39,4% чоловіків та 31,1% жінок). Все для своєї сім'ї (14,5% жінок та 15,7% чоловіків).

Гендерна диференціація проявила себе в наступному: для жінок головним є бути жінкою – 33,6% (тут вони перераховують фемінні характеристики, ролі та норми жіночої поведінки, стереотипні уявлення про це). Бути чоловіком – 17,3% чоловіків та ще 16,4% можуть постояти за себе, бути сильним, а 9,2% – бути лідером та головним. Отже, на маскулінну модель ідентичності спираються в цілому 40,2% чоловіків.

“Я чоловік / жінка і можу”: багато чого – основна відповідь серед чоловіків (39,8%) та частини жінок (29,7%). На те, яким я можу бути з точки зору жіночих норм поведінки або особистісних властивостей вказують 37,4% жінок, чоловічих – 18,6% чоловіків.

Фемінна модель ідентичності передбачає такі характеристики: можу бути слабкою, часто змінювати настрій, готувати, створювати затишок, ходити на підборах, носити красиві сукні, прикидатися дурною, бути ніжною та лагідною, допомагати, втішати, та ін. Маскулінна модель вказує на фізичні можливості, подолання труднощів, захист жінок, роль лідера, головного, самостійність, виконання важкої роботи.

Також чоловіки можуть бути турботливими, ніжними, забезпечувати сім'ю, а, отже, не відмовляються собі в андрогінних характеристиках.

Діяльнісний (поведінковий) компонент гендерної ідентичності визначався питанням “Я – жінка / чоловік і роблю”. Більшість як жінок (24,4%), так і чоловіків (26,2%) роблять те, що потрібно, можуть та повинні. Так само роблять те, що хочуть (20,5% жінок та 23,4% чоловіків).

Гендерна диференціація у відповідях виявлена знов в сфері професійної діяльності та кар'єри (свою роботу та бізнес роблять 17,1% жінок та 34,3% чоловіків) та в питаннях, пов'язаних з родиною (все для родини – 17% жінок та 6,5% чоловіків) – професійна сфера – більше чоловіча, сімейна – жіноча. Світ кращим та прекрасним роблять 16,7% жінок та 7,8% чоловіків – поняття прекрасного, доброго, щасливого – це більше жіноча потреба та дія – в різних питаннях жінки більше спрямовані на позитив, гедонізм, щастя та гармонію.

Окрім цього жінки роблять щасливими близьких (5,6%) та те, що відповідає їх цінностям та принципам (5,5%).

Таблиця 3.3

Емоційно-оцінний компонент гендерної ідентичності представлений як позитивним, так і негативним оцінним ставленням особистості до складових її / його взаємодії з оточуючими і з самим собою: чому людина радіє, що терпить, чим засмучена (табл. 3.4).

Брехні та обману не терплять майже однакова кількість жінок (36,2%) та чоловіків (37,5%). Так само це стосується зради (19,4% жінки, 20,5% чоловіки) та приниження (9,1% жінки, 10,8% чоловіки). Жінки більше не терплять чоловічої зради (13%), ніж чоловіки – жіночої (2,2%), можливо через стереотип, що чоловіки більше зраджують, а жінки набагато менше.

Для жінок, на відміну від чоловіків, найбільш критичною є грубість, хамство та нахабство (38,9%). Також жінки згадують насильство (8,2%), що у чоловіків не зустрічається. Насильство зазвичай чинять щодо жінок. Чоловіки, в свою чергу не терплять слабкості (16,9%), бо це фемінна властивість; підлабузництва (10,1%), 2,9% не терплять геїв, а 4,1% засмучені через їх існування (бо вони є загрозою маскулінності і серед гомофобів більшість – чоловіки).

Засмучені ситуацією в країні (йде війна, суспільно-політичні негаразди, економічні кризи) 20,5% чоловіків та 18,4% жінок. Стосунками з

протилежною статтю засмучена однакова кількість чоловіків і жінок (близька 15%), 6,7% жінок говорять про відсутність чоловіка, у чоловіків проблем з відсутністю жінки немає. Сексуальні проблеми турбують однакову кількість жінок і чоловіків (близька 4%). Жінки окремо виділяють проблеми у родини (16,4%), отже сімейні питання так само більш важливі для жінок як і раніше. В той же час проблемами на роботі засмучено в 2 рази більше чоловіків, ніж жінок (8,9% проти 4,4%). Чоловіків до всього турбують екзистенційні проблеми: життя коротке, ми смертні (14,1%). Отже, жінки більше радіють життю, вважають його прекрасним, бачать свої можливості покращити світ, а чоловіки, навпаки, переймаються плинністю життя та тягарем проблем (які в основному лежать в площині досягнень та професійної діяльності).

Серед того, що приносить радість, для жінок на першому місці щастя, благополуччя родини та дітей (43,2% та 12,4% відповідно), а для чоловіків – досягнення мети та успіх (51,3%). Отже, знов пріоритет для жінки – родина та сім'я, для чоловіка – успішність та досягнення. В той же час відповідь: “все виходить, досягаю мети” є радісним для 5,8% жінок, який виявилось в 7 разів менше, ніж чоловіків.

Цікавими виявилися відмінності у відповідях чоловіків і жінок щодо ставлення протилежної статі.

Жінки радіють ставленню до них як до жінки (18,6%), а чоловіки радіють ставленню жінок до них (13,2%). До всього, жінки радіють, коли їх кохають (10,2%) та цінують, розуміють, потребують (13,1%), 4,5% чоловіків радіють, коли їх кохають. Отже, для жінки важливо отримувати повагу, піклування, кохання, взаєморозуміння, бачити свою цінність (які вказувалися неодноразово у відповідях на попередні речення). Можемо припустити, що жінкам не вистачає такого ставлення і таких стосунків не лише з чоловіком, а в цілому з іншими людьми і їх рівень самооцінки себе як жінки та як особистості залежить від такого ставлення.

Отже, емоційно-оцінний компонент гендерної ідентичності, так само як і інші, підтверджують стосунковий тип такої ідентичності у жінок та діяльнісний тип гендерної ідентичності у чоловіків.

Таблиця 3.4

Емоційно-оцінний компонент гендерної ідентичності (% від загальної кількості опитаних)

Аналіз результатів дослідження гендерної ідентичності методом незакінчених речень показав, що гендерна складова Я-концепції особистості як жінок, так і чоловіків наповнені особистісними характеристиками, стереотипними уявленнями про маскулінне та фемінне, нормами статево-типової поведінки (в основному у взаємодії з протилежною статтю, ролі матері, батька, розподілу на експресивну функцію (жіночу) та інструментальну функцію (чоловічу)), і в більшості своїй відображають особистісний, міжособистісний рівень. Більшість результатів відображають актуальні гендерні норми та стереотипи у соціальній, професійній, сімейній, сексуальній сферах, у сприйнятті зовнішніх та внутрішніх гендерно-забарвлених характеристик особистості. Результати дослідження підтверджують наявність гендерно-рольової диференціації: окрім ідентичних відповідей (наприклад, пов'язаних з сім'єю, дітьми, піклуванням про близьких), чоловіки більше, ніж жінки ототожнюють себе (як чоловіка) з успіхом, матеріальним статусом, заробітком, кар'єрою, досягненням цілей. А жінки ототожнюють себе набагато більше, ніж чоловіки з почуттями (любов, ніжність), ставленням (повагою) до неї інших людей, цінністю неї як жінки (в першу чергу), людини і особистості. Отже, гендерна ідентичність жінок має скоріше стосунковий тип, а гендерна ідентичність чоловіків – інструментальний тип та менш емоційно та комунікативно забарвлений.

Результати досліджень за методикою «Розподіл ролей в сім'ї» вказують на переважання егалітарних поглядів щодо п'яти у жінок і шести у чоловіків з семи досліджуваних сфер (див. рис. 3.1).

Це свідчить про позитивну динаміку відходу від традиційної гендерної диференціації соціальних (в тому числі і сімейних) ролей в сучасному суспільстві.

Типово чоловічою роллю і чоловіки, і жінки у вибірці вважають матеріальне забезпечення сім'ї, такої думки дотримуються 50% чоловіків і 38% жінок. Жіночою роллю, на думку опитуваних, є створення в родині емоційного клімату.

При порівнянні гендерних установок щодо розподілу ролей в сім'ї у українських чоловіків і жінок були виявлені значущі відмінності за шкалами «організація розваг» та «організація сімейної субкультури».

Це означає, що жінки більшою мірою, ніж чоловіки, дотримуються егалітарних установок щодо організації сімейного дозвілля і формування у членів сім'ї певних культурних цінностей і інтересів.

Опитувані чоловіки вважають, що ці ролі в родині повинні виконувати більшою мірою вони.

Окрім того, українські жінки вважають, що роль ініціатора сексуальних відносин належить чоловікам, натомість чоловіки вважають, що роль годувальника сім'ї належить їм.

Рис. 3.1. Відмінності в установках щодо розподілу сімейних ролей між чоловіком і жінкою

Це означає, що жінки дотримуються егалітарних установок щодо заробляння грошей і традиційних уявлень про провідну роль чоловіка в сексуальній сфері.

Отже, в більшій мірі жінка відповідає за виховання дітей, створення позитивного емоційного клімату у сім'ї, а чоловік за матеріальне забезпечення сім'ї та роль ініціатора сексуальних відносин. І практично рівнозначно чоловік і

жінка відповідають за організацію розваг, організацію сімейної субкультури та роль хазяїна/хазяйки.

Висновок до розділу 3

Гендерно-статеву ідентичність вивчають за допомогою різних методик, а саме: тест «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда (в модифікації Т. В. Румянцевої); методика «Структура образу людини (ієрархічна)» В. Л. Ситникова; опитувальник «Я жінка / чоловік» Л. Н. Ожигової; метод «вільних описів» Т. І. Юферова; методика «Дослідження гендерних стереотипів методом особистісного семантичного диференціала» О. Л. Кущовий; опитувальник С. Бем; опитувальник «Прислів'я» І. С. Клециної; багатофакторний опитувальник FPI (в модифікації і розробки А. А. Крилова і Т. Н. Ронгінської); методика інтерперсональної діагностики Т. Лірі.

При організації вивчення гендерної ідентичності у людей використовувалися наступні методики:

1. Опитувальник «Я -чоловік / жінка ...» (автор Л. Н. Ожигова). Мета: вивчення особливостей гендерної ідентичності і ступеня прихильності гендерним стереотипам. підліткам пропонується продовжити дев'ять пропозицій.

2. Методика «Розподіл ролей в сім'ї», розроблена Ю. Є. Альшиною, Л. Я. Гозманом і Е. М. Дубовським. Мета: методика призначена для діагностики особливостей розподілу ролей між подружжям у сім'ї.

У дослідженні взяло участь 88 людей: 44 жінки, віком 22-45 років та 44 чоловіка, віком 24-46 років.

Результати дослідження підтверджують наявність гендерно-рольової диференціації: окрім ідентичних відповідей (наприклад, пов'язаних з сім'єю, дітьми, піклуванням про близьких), чоловіки більше, ніж жінки ототожнюють себе (як чоловіка) з успіхом, матеріальним статусом, заробітком, кар'єрою, досягненням цілей. А жінки ототожнюють себе набагато більше, ніж чоловіки з почуттями (любов, ніжність), ставленням (повагою) до неї інших людей, цінністю неї як жінки (в першу чергу), людини і особистості.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження були сформульовані наступні узагальнення:

1. Здійснений теоретичний аналіз категорійно-понятійного поля піднятої проблематики та основних наукових підходів до вивчення гендерних настановлень та внутрішніх установок.

Найбільш оптимальне визначенню гендеру є : «Гендер- соціальна стать, що визначає поведінку людини в суспільстві і те, як ця поведінка сприймається».

Гендерні установки розглядаються як різновид соціальних установок, що визначають ставлення до людини як до представника жіночої або чоловічої статі, стандарти поведінки жінок і чоловіків, а також стандарти поведінки по відношенню до них, підтримують існуючу гендерну ієрархію або не відповідають їй. Гендерні установки характеризуються узагальненими знаннями про специфіку гендерної ролі, емоційним ставленням (прийняттям або неприйняттям) моделями і формами поведінки в рамках цієї ролі і готовністю до прояву поведінки, що відповідає цій ролі. Таким чином, стать – це біологічний статус особистості, а гендер – соціально-психологічний статус, формування якого перебуває під впливом різноманітних соціокультурних чинників.

2. Досліджені особливості впливу гендерних настановлень та формування внутрішніх установок в онтогенезі особистості.

Процес гендерної соціалізації починається з моменту народження дитини, складаючи найбільш стійку, але змінюючу з віком стрижневу структуру його самосвідомості. Провідними інститутами гендерної соціалізації є сім'я (батьки, прабатьки, сіблінги), однолітки, школа, засоби масової інформації.

Психологічні механізми гендерної соціалізації: процес ідентифікації; соціальні підкріплення; усвідомлення, розуміння гендерно-статевої ролі; соціальні очікування; гендерні схеми.

Структура гендерних установок включає в себе три компоненти: когнітивний - усвідомлення змісту гендерної ролі; афективний - емоційне ставлення до загальноприйнятих вимог рольової поведінки; конативний, що виконує функцію регуляції поведінки в рамках гендерної ролі. Гендерні установки виконують такі функції: інструментальну (приспосувальну, адаптивну), егозахисну, функцію вираження цінностей і функцію організації знань. Гендерні установки формують поведінку відповідно до загальноприйнятих уявлень про маскуліність і фемінінність поведінки, дозволяють адаптуватися до соціуму, уникнути осуду і заслужити схвалення.

3. Проаналізовано психологічну сутність та структурно-функціональні аспекти гендеру як складного соціокультурного конструкту.

Гендер - одна з базових характеристик особистості, що обумовлюють психологічний і соціальний розвиток людини. Гендерна соціалізація - процес засвоєння норм, правил поведінки, установок відповідно до культурних уявлень про роль, положенні і призначення чоловіки і жінки в суспільстві. Гендерна роль – це система соціальних стандартів, приписів, стереотипів, яким людина повинна відповідати, щоб його визнали як хлопчика (чоловіка) або як дівчинку (жінку). Гендерні стереотипи - це стійкі для даного суспільства в даний історичний момент подання про відмінності між чоловіками і жінками.

Структура гендерної ідентичності є поліфункціональним, інтегративним, багатовимірним утворенням особистості, що включає в себе емоційно-оцінний, когнітивний, поведінковий і особистісний компоненти, які взаємодоповнюють один одного. Складові гендеру як соціально-психологічного явища: гендерний

статус; гендерний поділ праці; гендерні родинні зв'язки; гендерна структура особистості; гендерний соціальний контроль; гендерна ідеологія; гендерний образ. У процесі онтогенезу у дитини формуються певні моделі поведінки, установки і цінності за допомогою інтеріоризації.

4. Охарактеризовано феномен гендерно-статевої ідентичності з точки зору різних психосоціальних теорій та когнітивну парадигму.

У когнітивній психології диференціація поведінки статей розглядається у взаємозв'язку з різними віковими рівнями розвитку інтелекту індивідів, а гендерна ідентичність є результатом поетапного пізнання, поглиблення і розширення інформації про нормативи соціальної поведінки

Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання гендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статевої ролі самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андрофеміноцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкрити та «приховану» дискримінацію, гендерну стереотипізацію тощо.

5. Систематизовано методи і методика, які спрямовані на діагностику впливу гендерних настановлень та внутрішніх установок.

Гендерно-статеву ідентичність вивчають за допомогою різних методик, а саме: тест «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда (в модифікації Т. В. Румянцевої); методика «Структура образу людини (ієрархічна)» В. Л. Ситникова; опитувальник «Я жінка / чоловік» Л. Н. Ожигової; метод «вільних описів» Т. І. Юферова; методика «Дослідження гендерних стереотипів методом особистісного семантичного диференціала» О. Л. Кущовий; опитувальник С. Бем; опитувальник «Прислів'я» І. С. Клециної; багатофакторний опитувальник FPI (в модифікації і розробки А. А. Крилова і Т. Н. Ронгінської); методика інтерперсональної діагностики Т. Лірі.

6. Здійснено кількісний аналіз та якісну інтерпретацію отриманих результатів емпіричного дослідження.

При організації вивчення гендерної ідентичності у людей використовувалися наступні методики:

1. Опитувальник «Я - чоловік / жінка ...» (автор Л. Н. Ожигова). Мета: вивчення особливостей гендерної ідентичності і ступеня прихильності гендерним стереотипам. підліткам пропонується продовжити дев'ять пропозицій.

2. Методика «Розподіл ролей в сім'ї», розроблена Ю. Є. Альшиною, Л. Я. Гозманом і Е. М. Дубовським. Мета: методика призначена для діагностики особливостей розподілу ролей між подружжям у сім'ї.

У дослідженні взяло участь 88 людей: 44 жінки, віком 22-45 років та 44 чоловіка, віком 24-46 років.

Результати дослідження підтверджують наявність гендерно-рольової диференціації: окрім ідентичних відповідей (наприклад, пов'язаних з сім'єю, дітьми, піклуванням про близьких), чоловіки більше, ніж жінки ототожнюють себе (як чоловіка) з успіхом, матеріальним статусом, заробітком, кар'єрою, досягненням цілей. А жінки ототожнюють себе набагато більше, ніж чоловіки з почуттями (любов, ніжність), ставленням (повагою) до неї інших людей, цінністю неї як жінки (в першу чергу), людини і особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеева В. Основы теории гендеру : навч. посіб. К. : К. І. С. 2004. 536 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. М.: Аспект Пресс, 2003. 364 с.
3. Алексеева А. В. Психологический пол как фактор формирования идентичности в юношеском возрасте. *Журнал практикующего психолога*. 2003. № 9. С. 167-173.
4. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М.: РОССПЭН, 2004. 336 с.
5. Боярин Л. В. Теоретичний аналіз вивчення проблеми соціальної адаптації підлітків у психологічній літературі / Л. В. Боярин. *Лілія Боярин: теоретичні і прикладні пробл. психол.*: зб. наук. пр. СНУ ім. В. Даля. Луганськ: Видво СНУ ім. В. Даля, 2013. С. 54–60.
6. Бендас Т. В. Гендерная психология: учебное пособие. Бендас-СПб.: Питер, 2006. 431 с.
7. Бендас Т. В. Гендерные исследования лидерства. *Вопросы психологии*. 2000. № 1. С. 87–95.
8. Берн Ш. Гендерная психология: 2-е междунар. изд. С.Пб.; М.: Прайм-Еврознак: Олма-Пресс, 2002. 320 с.
9. Бойко О. В. Гендерные аспекты психического здоров'я. *Вопросы психологии*. 2005. №1. С. 110–115.

10. Брилинг Е. Е. Защитная реакция психики в сложных ситуациях / Е. Е. Брилинг. *Елена Брилинг: психология и жизнь*: сб. науч. трудов. М.: МОСУ, РПО, 2000. Вып. 1. С. 35–56.
11. Булычев И. И. Образы маскулинности и феминности в формате гендерной картины мира. *Теоретический журнал «Credo»*. 2014. № 1. С. 64–68.
12. Власюк Д., Кузьміна К. Гендерні установки щодо протилежної статі в юнацькому віці: когнітивний аспект. *Гендерні аспекти в методологіях гуманітарних наук* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Луцьк, 9-10 грудня 2004 р. ВАТ „Волинська обласна друкарня”, 2004. С. 36–42.
13. Волков Б. С. Психология ранней юности: Учебное пособие. М.: Сфера, 2001. 94 с.
14. Воронцов Д. В. Гендерная психология общения. Ростов н/Д : ЮФУ, 2008. 208 с.
15. Гендерний розвиток у суспільстві: збірник / відп. ред. К. М. Левківський. К. : Фоліант, 2005. 351 с.
16. Гірняк А., Кудлач Ю. Соціально-психологічний портрет сучасної неповної сім'ї. *Вітакультурний млин*. 2010. Модуль 11. С. 37–41.
17. Гірняк А.Н. Психоаналіз З. Фрейда як теорія, система і соціокультурне явище. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 40–51.
18. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ/ П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. К., 1999. 466 с.
19. Говорун Т. В., Кікінеджи О. М. Гендерна психологія: навч. посіб. К : Видавничий цент «Академія», 2004. 308с.
20. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. *Основи теорії гендеру* : навч. посіб. К. : К.І.С., 2004. С. 132–157.
21. Горностай, П. П. Гендерний розвиток та гендерна ідентичність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації. *Гендерні студії: освітні перспективи* : навч.-метод. матеріали. К.: ПЦ «Фоліант», 2003. С. 5–21.

22. Городнова, Н. М. Гендерні особливості батьківсько-дитячих стосунків. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : зб. наук. пр. К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2005. № 3. С. 5–9.
23. Гришина Н. В. Жизненные сценарии: нормативность и индивидуализация. *Психологические исследования*. 2011. №3(17). С. 6-8.
24. Гусева Ю. Е. Гендерная социализация: практикум по гендерной психологии / под ред. И. С. Клециной. СПб. : Питер, 2003. 496 с.
25. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / общ. ред. и пред. А.В. Толстых. Москва : Прогресс, 2012. 344 с.
26. Жебелева П. Життєвий сценарій особистості: сутність та основні психологічні підходи / П. Жебелева [Електронний ресурс]. Режим доступу : URL: [file:///C:/Users/Tanya/Desktop/Vpo_2013_9\(2\)_19.pdf](file:///C:/Users/Tanya/Desktop/Vpo_2013_9(2)_19.pdf) (дата звернення: 12.04.2019)
27. Заев С. В. Взаимосвязь супружеских сценариев и гендерных характеристик личности в процессе семейного самоопределения молодежи: дис. канд. психол. наук. Краснодар, 2006. 185 с.
28. Зимбардо Ф. Социальное влияние. СПб. : Питер, 2001. 448 с.
29. Знаков В. В. Половые, гендерные и личностные в понимании моральной дилеммы . *Психологический журнал*. 2004. № 1. С. 41–51.
30. Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности: проблема анализа. *Психологический журнал*. 2004. № 1. С. 52–60.
31. Ильин Е. Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины. СПб.: Питер, 2002. 544 с.
32. Карпов А.Б. Механизмы психологической защиты и стратегии преодоления в переходный период от подросткового к юношескому возрасту : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. М., 2006. 228с.
33. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан. 2011. 400 с.
34. Кімелл Майкя С. Гендероване суспільство: пер. з англ. К.: Сфера, 2003. С. 139–140.

35. Кірейчева Є. В., Кірейчев А. В. Механізми психологічного захисту як предмет дослідження у психології особистості. *Педагогіка і психологія проф. освіти*. 2010. № 5. С. 115–121.
36. Кісь О. Дефініції фемінізму. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2000. № 17. С. 19.
37. Клецина И. С. От психологии пола к гендерным исследованиям в психологии. *Вопросы психологии*. 2003. № 1. С. 61–78.
38. Клецина И. С. Гендерная социализация: учебное пособие. СПб, 1998. 77 с.
39. Ковальчук І. А. Статеврольова соціалізація учнів : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2007. 216 с.
40. Козлов В. В. Гендерная психология: учебник для вузов. М.: Речь, 2010. 270 с.
41. Кон І. Чоловіки, які змінюються у мінливому світі. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2003. № 27. С. 22.
42. Коннел Р. Современные подходы: хрестоматия феминистских текстов. СПб.: Издательство “Дмитрий Буланин”, 2000. 251 с.
43. Кравець В. П. Гендерна педагогіка : навч. посіб. Тернопіль : Джура, 2003. 416 с.
44. Лавриненко Н. В. Гендерні стереотипи масової свідомості. *Українське суспільство: моніторинг – 2000 р.* : інформ.-аналітичні матеріали / за ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. К.: І-нт соціології НАН України, 2000. 168 с.
45. Логвінова Д. В. Вплив гендерних установок на розвиток і становлення особистості. *Вісник ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія*. Харків: ХДПУ, 2002. Вип. 9. С. 154–155.
46. Лень Т. Система гендерної соціалізації в сучасних умовах. *Вища освіта України*. 2007. №3. С.63–69.
47. Никольская И. М., Грановская Р. М. Психологическая защита у детей. СПб.: Речь, 2000. 507 с.

48. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник. К.: Академвидав, 2003. 448 с.
49. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. К.: „К.І.С.”, 2004. 536 с.
50. Петрушкевич М. С. Основи гендеру : навч.-метод. Посіб. Острого: Вид-во НаУОА, 2008. 88 с.
51. Радина Н. К. Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков. *Вопросы психологии*. 2006. № 5. С. 49–59.
52. Реброва Н. Гендерный аспект взаимосвязи биологических и психологических характеристик личности: практикум по гендерной психологии / под ред. И.Клециной. СПб.: Питер, 2003. 479 с.
53. Рымарев, Ю. Личностные особенности подростков с различной гендерной идентичностью: автореферат. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2006. 22 с.
54. Рябова Т. Б. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований. *Личность. Культура. Общество*. М., 2003. Вып.1-2. С.122–123.
55. Синягин Ю. В., Переверзина О. Ю., Яковлева Ю. А., Полякова А. В. Основные подходы к исследованию жизненных стратегий личности. *Акмеология*. 2010. №1. С. 119–126.
56. Сьмьордова, К. В. Вплив агентів гендерної соціалізації на формування гендерної ідентичності підлітків. *Соціально-педагогічні аспекти збереження та зміцнення здоров'я дітей та молоді в Україні* : матеріали всеукраїнської студ. наук. практ. конф. (м. Мелітополь, 12- 13 квіт. 2007 р.). Мелітополь, 2007. С. 70–76.
57. Соціокультурні ідентичності та практики / під ред. А. Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2002. С. 41–44.
58. Соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2006. 242 с.

59. Ткалич М.Г. Гендерна психологія: навч. пос. К.:Академвидав, 2011. 248 с.
60. Торкунова О. И., Петровская М. В., Емельяненко А. А. Гендерные установки как детерминанта выбора модели семьи. Казан. педагог. журнал. 2016. № 1 (114). С. 198–202.
61. Узнадзе Д. Н. Теория установки. СПб.: «Питер», 2001. 416 с.
62. Фрейд З. Эго и механизмы защиты. М., 2003. 256 с.
63. Фурман (Гуменюк) О. Є. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції. *Психологія і суспільство*. 2005. №1. С. 46–62.
64. Фурман А. В., Надвична Т. Л. Основи гендерної рівності: навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2006. 168 с.
65. Фурман А. В. Типологічний підхід у системі професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 78–92.
66. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности: Пер. с англ. М.: «КСП+», 1997. 720 с.
67. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований. М.: РГГУ, 1999. 228 с.
68. Чекалина А. А. Гендерная психология. М.: Ось-89, 2006. 256 с.
69. Чухим Н. Гендер та тендерні дослідження в ХХ ст. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 2000. № 17. С. 27.
70. Шевченко З. В. Словник гендерних термінів. Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с.
71. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция. М.: ЦСПиМ, 2013. 376 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Розподіл ролей у сім'ї» (Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман, Є.М.Дубовська)

Інструкція

Просимо Вас відповісти на запропоновані нижче питання, які стосуються деяких моментів організації Вашого сімейного життя. Всі Ваші відповіді зберігаються в таємниці.

Для кожного питання пропонується набір варіантів відповідей; виберіть, будь ласка, ту відповідь, що у більшій мірі відповідає Вашій точці зору, і на відповідному листку відзначте його хрестиком напроти відповідного питання.

Текст опитувальника розподілу ролей у сім'ї

1. Від кого з вас залежать інтереси й захоплення сім'ї?
  - А. В основному це залежить від чоловіка.
  - Б. Це більшою мірою залежить від чоловіка, але й від дружини теж.
  - В. Це більшою мірою залежить від дружини, але й від чоловіка теж.
  - Г. В основному це залежить від дружини.
2. Від кого з вас більшою мірою залежить настрої у сім'ї?
  - А. В основному настрої залежить від дружини.
  - Б. Більшою мірою настрої залежить від дружини, але й від чоловіка теж.
  - В. Більшою мірою настрої залежить від чоловіка, але й від дружини теж.
  - Г. В основному настрої залежить від чоловіка.
3. Якщо виникне необхідність, хто з вас у першу чергу знайде, де можна зайняти велику суму грошей?
  - А. Це зробить дружина.
  - Б. У першу чергу це зробить дружина, але й чоловік теж.
  - В. У першу чергу це зробить чоловік, але й дружина теж.
  - Г. Це зробить чоловік.
4. Хто у вашій сім'ї частіше запрошує в дім гостей?
  - А. Частіше запрошує чоловік.
  - Б. Зазвичай запрошує чоловік, але й дружина теж.
  - В. Зазвичай запрошує дружина, але й чоловік теж.
  - М. Частіше запрошує дружина.

5. Кого в сім'ї більше турбує затишок і зручність вашої квартири?
- А. В основному чоловіка.
  - Б. Більшою мірою чоловіка, але й дружину теж.
  - В. Більшою мірою дружину, але й чоловіка теж.
  - Г. В основному дружину.
6. Хто з вас частіше першим цілує й обіймає іншого?
- А. Зазвичай це робить чоловік.
  - Б. Зазвичай це робить чоловік, але й дружина теж.
  - В. Зазвичай це робить дружина, але й чоловік теж.
  - М. Зазвичай це робить дружина.
7. Хто у вашій сім'ї вирішує, які газети й журнали виписувати?
- А. Зазвичай вирішує дружина.
  - Б. Більшою мірою це залежить від дружини, але й від чоловіка теж.
  - В. Більшою мірою це залежить від чоловіка, але й від дружини теж.
  - Г. Зазвичай вирішує чоловік.
8. Із чиєї ініціативи ви частіше ходите в кіно, у театр?
- А. З ініціативи чоловіка.
  - Б. В основному з ініціативи чоловіка, але буває, що й дружини.
  - В. В основному з ініціативи дружини, але буває, що й чоловіка.
  - Г. З ініціативи дружини.
9. Хто у вашій сім'ї грає з маленькими дітьми?
- А. В основному дружина.
  - Б. Частіше дружина, але й чоловік теж.
  - В. Частіше чоловік, але й дружина теж.
  - Г. В основному чоловік.
10. Від кого у вашій родині залежить взаємна задоволеність інтимними відносинами?
- А. В основному це залежить від чоловіка.
  - Б. Більшою мірою це залежить від чоловіка, але й від дружини теж.
  - В. Більшою мірою це залежить від дружини, але й від чоловіка теж.
  - Г. В основному це залежить від дружини.
11. Майже всі подружні пари час від часу зазнають труднощів в інтимних відносинах; як ви вважаєте, від кого це може залежати у вашій сім'ї (вільно або мимоволі) більшою мірою?
- А. Частіше від чоловіка.
  - Б. Зазвичай від чоловіка, але й від дружини теж.
  - В. Зазвичай від дружини, але й від чоловіка теж.
  - Г. Частіше від дружини.
12. Чиї життєві принципи й правила (відношення до неправди, обов'язковість виконання обіцянок, неможливість запізнь й ін.) є визначальними у вашій родині!
- А. Життєві принципи дружини.
  - Б. Як правило, дружини, але в деяких випадках і чоловіка.
  - В. Як правило, чоловіка, але в деяких випадках і дружини.
  - Г. Життєві принципи чоловіка.
13. Хто у вашій родині стежить за поведінкою маленьких дітей?
- А. В основному це робить дружина.
  - Б. Частіше це робить дружина, а іноді й чоловік.

- В. Частіше це робить чоловік, а іноді й дружина.
 Г. В основному це робить чоловік.
14. Хто у вашій сім'ї ходить із дитиною в кіно, театр, на прогулянки й ін.?
 А. В основному це робить чоловік.
 Б. Частіше це робить чоловік, але й дружина теж.
 В. Частіше це робить дружина, але й чоловік теж.
 Г. В основному це робить дружина.
15. Хто у вашій сім'ї більшою мірою звертає увагу на самопочуття іншого?
 А. Чоловік.
 Б. Більшою мірою чоловік, але й дружина теж.
 В. Більшою мірою дружина, але й чоловік теж.
 Г. Дружина.
16. Уявіть собі таку ситуацію: в обох з вас з'явилася можливість перемінити роботу на більш високо оплачувану, але менш цікаву. Хто це зробить у першу чергу?
 А. Це зробить дружина.
 Б. Скоріше дружина, ніж чоловік.
 В. Скоріше чоловік, ніж дружина.
 Г. Це зробить чоловік.
17. Хто у вашій сім'ї займається повсякденними покупками?
 А. В основному чоловік.
 Б. Більшою мірою чоловік, але й дружина теж.
 В. Більшою мірою дружина, але й чоловік теж.
 Г. В основному дружина.
18. Хто у вашій сім'ї має більше підстав ображатися на байдужість, черствість, безтактність іншого?
 А. Чоловік.
 Б. Більшою мірою чоловік, ніж дружина.
 В. Більшою мірою дружина, ніж чоловік.
 Г. Дружина.
19. Якщо у вашій сім'ї виникнуть грошові труднощі, то хто – чоловік, чи жінка, займеться пошуками додаткового заробітку?
 А. Це зробить чоловік.
 Б. У першу чергу це зробить чоловік, але й дружина прийме в цьому участь.
 В. У першу чергу це зробить дружина, але й чоловік прийме в цьому участь.
 Г. Це зробить дружина.
20. Хто у вашій сім'ї планує, як і де провести відпустку
 А. В основному дружина.
 Б. Частіше дружина, але й чоловік бере участь.
 В. Частіше чоловік, але й дружина бере участь.
 Г. В основному чоловік.
21. Хто у вашій сім'ї викликає представників різних ремонтних служб і веде з ними переговори!
 А. В основному це робить дружина.
 Б. Частіше це робить дружина, але іноді й чоловік.
 В. Частіше це робить чоловік, але іноді й дружина.

Г. Зазичай це робить чоловік.

Спасибі за участь

Інтерпретація результатів методики

Обробка результатів зводиться до підрахунку, у якому ступінь тієї або іншої ролі реалізується чоловіком (або дружиною).

Нижче приводиться «ключ» методики (тобто розподіл питань по конкретних сімейних ролях).

Індекси по кожній сфері підраховуються як середнє арифметичне трьох питань.

У питаннях 1, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19 першому варіанту відповіді (А) приписується 1 бал, другому (Б) - 2 бали, третьому (В) - 3 бали, четвертому (Г) - 4 бали. В інших питаннях значення приписуються у зворотному порядку, тобто в питаннях 2, 3, 7, 9, 12, 13, 16, 20, 21 (А = 4 бали, Б = 3 бали, В = 2 бали, Г = 1 бал).

Підрахунок по сферах (з першої по сьому) ведеться в такий спосіб (у дужках - номери питань, на їхнє місце треба вписати кількість отриманих по даному питанню балів):

$$1) (9 + 13 + 14) : 3 =$$

$$2) (2 + 15 + 18) : 3 =$$

$$3) (19 + 3 + 16) : 3 =$$

$$4) (20 + 8 + 4) : 3 =$$

$$5) (17 + 5 + 21) : 3 =$$

$$6) (10 + 6 + 11) : 3 =$$

$$7) (1 + 7 + 12) : 3 =$$

Чим вище бал, тим більшою мірою дана роль в опитуваній сім'ї реалізується дружиною, чим нижче - тим більше реалізується чоловіком. Якщо величина близька до серединного значення, то дану роль обоє реалізують приблизно рівною мірою.

Найбільш повна інформація може бути отримана, якщо в опитуванні беруть участь обидва члени подружжя, тоді представляється можливість не тільки з'ясувати думку кожного з них про розподіл ролей у сім'ї, але й зіставити їхні відповіді на запропоновані питання.

Додаток Б

**Опитувальник “Я - жінка/чоловік” розроблений Л. Н. Ожиговою на
основі методики “Незакінчених речень”**

Інструкція: “Ви одержали опитні бланки, де в стовпчик написані незакінчені речення, які починаються із фрази “Я-жінка” або “Я-чоловік” (бланки роздаються відповідно до біологічної статі респондентів), і далі залишений порожній рядок. Будь ласка, протягом 10 хвилин продовжте речення:

- Я – жінка (чоловік), тому що ...
- Я – жінка (чоловік) і прагну, щоб ...
- Я – жінка (чоловік), і для мене ...
- Я – жінка (чоловік) і не терплю, коли ...
- Я – жінка (чоловік) і можу ...
- Я – жінка (чоловік) і радий(а), коли ...
- Я – жінка (чоловік) і знаю, що ...
- Я – жінка (чоловік) і засмучений(а) тим, що ...
- Я – жінка (чоловік) і роблю ...
- Я – жінка (чоловік) і пишаюся тим, що ...”.

Обробка результатів. Для кожного речення виводиться бал, що показує характеристики кожного речення: воно відповідає гендерним стереотипам (2 бали), не відповідає (0 балів) або нейтральне (1 бал). Індивідуальна оцінка стереотипності – нестереотипності носить суб’єктивний характер, тобто бали проставляє сам студент. Отримані за усіма реченнями результати підсумовуються.

Обговорення результатів. Підсумкова кількість балів від 19 до 27 свідчить про відповідність гендерному стереотипу; від 10 до 18 – про те, що людина слабо усвідомлює, чи “витісняє” власні гендерні характеристики; від 0 до 9 – про те, що людина характеризує себе як таку, що не відповідає гендерному стереотипу